

जनकेऽपि च” इति विश्वः ॥ “पितृव्यमातुलयातामहपितामहाः” इति निपात-
नास्तावुः ॥ ममेमतुर्नमश्चक्रतुः । पितामहस्य पित्रोरपि पूज्यत्वादिति भावः ॥

बभूविधात्रा प्रतिनन्द्यते स्म कल्याणि वीरप्रसवा भवेति ।

वाचस्पतिः सन्नपि सोऽष्टमूर्ती त्वाशास्य चिन्तास्तिमितो बभूव ॥

बभूविनि ॥ बभूः कन्या विधात्रा प्रसवा । हे कल्याणि शोभने । वीरः प्र-
सवोऽपत्यं यस्याः सा वीरप्रसवा वीरमूर्ध्वेति प्रतिनन्द्यते स्म । आशिषमुक्तेत-
र्थः । स विधाता वाचस्पतिर्नागीश्वरोऽपि मन ॥ कम्कादपु पाठान्माधुः ॥ अ-
ष्टमूर्तीं शिवे त्वाशास्यमाकाङ्क्ष्यं नत्र चिन्ता विचारस्तस्यां स्तिमितो मन्दो ब-
भूव । तस्य निगीहस्याशास्याभावादार्शापि स्तिमितत्वात्पर्यः ॥

कृमोपचारां चतुरस्रवेदीं तावेत्य पश्चात्कनकासनस्यौ ।

जायापती लौकिकमेपणीयमाद्रीक्षतारोपणमन्वभूताम् ॥ ८८ ॥

कूमेति ॥ तौ जायापती चतुरस्रं पश्चात्कनकासनानन्तरं कृमौ रचिता उपचा-
राः पुष्परचनादयो यस्यां तौ चतुरस्रवेदीमन्त्य प्राप्य कनकासनस्यौ मन्तौ लौ-
किकं लोकं निर्दिष्टम् । आचारप्रार्थामर्थः । अनर्पणपणीयमाशास्यम् । तथाहि ।
“लौकिकाचारं मनमापि न लक्ष्येत्” इति शास्त्रादवश्यकत्वंन्यामित्यर्थः ॥ इषे-
रिच्छार्थादिनीयमन्ययः ॥ आद्रीक्षतारोपणमन्वभूताम् ॥

पत्रान्तलघैर्जलविन्दुजालैराकृष्टमुक्ताफलजालशोभम् ।

तथोरुपर्यायतनालदण्डमाधत्त लक्ष्मीः कमलातपत्रम् ॥ ८९ ॥

पत्रान्तेति ॥ लक्ष्मीः श्रीदेवी पत्रान्तेषु दलमान्तेषु लघैर्जलविन्दुजालैराकृ-
ष्टाहना मुक्ताफलजालेन पत्रान्तलम्बना मुक्ताकलापेन या शोभा सा येन तत्त-
थोक्तमायत्तं दीर्घं नालमेव दण्डो यस्य तत्कमलमेवानपत्रं तत्तथोरुपर्यायत्तं दधौ ॥

द्विधाप्रयुक्तेन च वाङ्मयेन सरस्वती तन्मिथुनं जुनाव ।

संस्कारपूतेन वरं वरेण्यं वधूं सुखमाह्यनिबन्धनेन ॥ ९० ॥

द्विधेति ॥ अथ सरस्वती वाग्देवी द्विधा संस्कृतप्राकृतरूपेण द्विविधेन प्रयु-
क्तेनोच्चारितेन वाङ्मयेन शब्दजालेन तन्मिथुनं जुनाव तुष्टाव ॥ “षु स्तुती”
इति धातोर्लिट् ॥ केन कथित्याह—संस्कारेति ॥ संस्कारेण शास्त्रप्रयुक्तस्या पूते-
न प्रकृतिमलयविभागशुद्धेन । संस्कृतेनेत्यर्थः । वरेण्यं वरणीयम् । श्लाघ्यमित्यर्थः ॥

१ उक्त. २ सूतोवासाय. ३ एवित्यम्. ४ वृन्दे. ५ भक्तिशोभम्.

वृणोतेरौणादिक इत्यमरः ॥ परं बोधार्थं धिक् । सुप्तेन प्राचीं सुषोचं निबन्धनं
रचना यस्य तेन वाक्यायेन । प्राकृतभाषयेत्यर्थः । यधुम् । मुनाचेत्यनेन संबन्धः ॥

तौ संधिषु व्यञ्जितवृत्तिभेदं रसान्तरेषु प्रतिबद्धरागम् ।

अपश्यतामप्सरसां मुहूर्ते प्रयोगमाद्यं ललिताङ्गहारम् ॥ ९१ ॥

ताविति ॥ तौ दंपती संधिषु सुप्तादिनिर्वहणान्तेषु पञ्चसंधिषु ॥ तदुक्तं
दशरूपके—“ सुप्तं प्रतिमुखं गर्भः सावर्षोपमं हतिः ” इति ॥ व्यञ्जितवृत्तिभेदं
स्फुटीकृतकौशिक्यादिवृत्तिविशेषम् । रमानुगुण्येनेति शेषः ॥ तदुक्तं भूपालेन—
“ कौशिकी स्यात्तु शृङ्गारे रसे वीरे तु सात्वती । रौद्रवीभत्सयोर्वृत्तिनियतारभटी
पुनः । शृङ्गारार्दिषु भावज्ञै रसेष्विष्टा तु भारती ” । तथा । “ कौशिक्यारभटी
चैव साम्बती भारती तथा । चतस्रो वृत्तयो ज्ञेयास्तान् नाट्यं प्रतिष्ठितम् ” इति ॥
रसान्तरेषु शृङ्गारार्दिरमभेदेषु ॥ “ शृङ्गारार्दौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्वे रसः ”
इत्यमरः ॥ “ शृङ्गारहास्यकरुणार्द्रवीरभयानकाः । बीभन्माहुतशान्ताख्या रसाः
पूर्वैरुदाहृताः ” इति ॥ प्रतिबद्धरागं प्रतिनियमेन प्रवर्तितो यमन्तललितादिरागो
वाञ्छिस्तम् । यस्मिन्नेव यो रागो विहितस्तेननुसारेण प्रयुक्तरागमित्यर्थः । यथाह
कादलः—“ रौद्रेऽद्भुते तथा वीरे पुंगवेण मगीयते । शृङ्गारहास्यकरुणाः स्त्रीरा-
गेण मकीर्तिताः । भयानके च बीभन्मे शान्ते गेयो नपुंसके ” इति ॥ ललिताङ्ग-
हारं मधुरार्द्रविशेषम् ॥ “ अद्भुतारोऽद्भविशेषः ” इत्यमरः ॥ आर्द्रो भवमाद्यम् ।
रूपकान्तरप्रकृतभुतिप्रत्यर्थः । तदुक्तम्—“ आर्द्रः प्रकरणादीनां नाटकं प्रकृति
बुधाः ” इति ॥ अप्सरसामुर्वेद्यादीनाम् । प्रयुज्यते इति प्रयोगो रूपकम् । नाट-
कमित्यर्थः । आर्चयामि विशेषणान् । तं मुहूर्तमपश्यतां दृष्टवन्तौ ॥ “ पाप्रा-
ध्यासा—” इत्यादिना दृशेः पश्यादेशः ॥

देवास्तदन्ते हरमूढभार्यं किरीटवद्धाञ्जलयो निपत्य ।

शापावसाने प्रतिपन्नमूर्तेर्ययाचिरे पञ्चशरस्य सेवाम् ॥ ९२ ॥

देवा इति ॥ देवा इन्द्रादयस्तदन्ते तस्य प्रयोगदर्शनस्यान्तेऽवसाने उद्यमार्थं
परिणीतदारं हरं किरीटेषु बद्धा अञ्जलयो येषां ते तथोक्ताः सन्तः । निपत्य
प्रणम्य शापावसाने प्रतिपन्नमूर्तेर्लेब्धशरीरस्य । “ परिणीष्यति पार्वती यदा ”
(४ । ४२) इत्यादिना शापस्य पार्वतीपरिणयान्तर्तादित्यर्थः । पञ्चशरस्य कायस्य ॥
कर्तुः ॥ सेवां ययाचिरे । पुनः समासादितशरीरस्य तस्य सेवा स्वीकृतामिति
शार्ङ्गधामासुरित्यर्थः ॥ “ दुष्ताप्यच—” इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥

तस्यानुमेने भगवान्विमन्युर्व्यापारमात्मन्यपि सायकानाम् ।

कालप्रयुक्ता खलु कार्यविद्विर्विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति ॥९३॥

तस्येति ॥ विमन्युर्विगतक्रोधो भगवानीश्वर आत्मन्यपि तस्य कामस्य साय-
कानां व्यापारमनुमेने । तथाहि । कार्यविद्विः कार्यज्ञैः । अथवा कालविद्विः ।
अथसरज्ञैः काले योग्यावसरं प्रयुक्तानुष्ठित्वा भर्तृषु स्वामिषु विषये विज्ञापना सि-
द्धिमेति खलु । सफला भवतीत्यर्थः । अयमेवास्य स्वरसेवास्वीकारो यदात्मन्यपि
तत्सायकव्यापारमङ्गीकृतवानिति ॥

अथ विबुधगणास्तानिन्दुर्मालिर्विसृज्य

क्षितिधरपतिकन्यामाददानः करेण ।

कनककलशयुक्तं भक्तिशोभासनाथं

क्षितिविरचितशय्यं कौतुकागारमागात् ॥ ९४ ॥

अथेति ॥ अथेन्द्रमालिनीश्वरस्तान्विबुधगणान्विमृज्य क्षितिधरपतिकन्यां
पार्ष्णीं करेणाददानः कनककलशयुक्तं मङ्गलार्थमन्तर्निहितहेममयपूर्णकुम्भं भक्तयः
पुष्पादिरचनास्नामां शोभया मनाथम् । सहितमित्यर्थः । क्षितिविरचितशय्यं
क्षिती विरचिता स्पर्शण्डले कल्पिता शय्या तल्पं यस्मिन्सत्तथाक्तं कौतुकागारमा-
गाच्छय्यायुहं जगाम ॥ अत्राश्वलायनः—“ अत ऊर्ध्वमक्षारलवणाशिनोवधःशा-
पिनी ब्रह्मचारिणी स्याताम् ” इति । अत ऊर्ध्वं विवाहादूर्ध्वम् । आ त्रिरात्रादिति
शेषः । “ त्रिरात्रं द्वादशरात्रं वा ” इति वचनात् ॥ तथा कामशास्त्रेऽपि “ अथ
परिणयरात्रां प्रक्रमेणैव किंचित्समृष्टं च रजनीषु स्तब्धभावा हुनोति । त्रिदिन-
मिह न भिन्वाद्ब्रह्मचर्यं न चास्या हृदयमननुरूपं स्वेच्छया नर्षं कुर्यात् ” ॥

नवपरिणयलज्जाभूषणां तत्र गौरीं

वदनमपहरन्तीं तत्कृताक्षेपमीशः ।

अपि शयनसखीभ्यो दत्तवाचं कथंचि-

त्प्रैमममुखविकारैर्हासयामास गूढम् ॥ ९५ ॥

नवेति ॥ तत्र कौतुकागार ईश ईश्वरो नवपरिणयेन नवोद्वाहेन या लज्जा सा
भूषणं यस्यास्ताम्रपत्रं तेनेश्वरेण कृताक्षेपं कृताकर्षणम् । उन्मथितमिति यावत् ।
वदनमपहरन्तीं साचीकुर्वन्तीम् । अयं लज्जानुभावः । अनुभावान्तरयाह—

१ कालं प्रयुक्ता. २ कालविद्विः. ३ आददानः. ४ रक्षा. ५ मयम.

अयनसस्त्रीभ्योऽपि शयने सहस्रायिनीभ्योऽपि । नर्मसहस्रीभ्योऽपीत्यर्थः ।
 कथंचित्कृच्छ्रणे दत्तवाचं दत्तोत्तरां गौरीं प्रमथा मृत्तरीटप्रभृतयो हासरसाभिदे-
 वताः पशुपतेः पारिषदाः । यथाह भरतः—“ मृत्तारो विष्णुदैवतो हास्यः प्रमथ-
 दैवतः ” इति ॥ “ प्रमथाः स्युः पारिषदाः ” इत्यमरः ॥ तेषां मुखविकारैर्मुखवि-
 कृतचेष्टितैर्गूढमप्रकाशं हासयामास । हासाश्रुषापैर्लज्जामपाकर्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः । य-
 थाह गोवर्द्धः—“ हामेन मधुना नर्मवचसा लज्जितां प्रियाम् । विदुस्तलजां कु-
 र्वीत निपुणैश्च मखीजनैः ” इति ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमहिनाथसूरिविरचितया मंजीविनी-
 समारूपया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे
 महाकाव्य उमापरिणयो नाम सप्तमः सर्गः ।

॥ श्रीः ॥

॥ कुमारसंभवम् ॥

॥ संजीविन्या समेतम् ॥

अष्टमः सर्गः ।

शिरसा शकलं शशाङ्कमूर्तेर्भीमते विभ्रतमङ्गकेन भूरि ।

गगले च गलेन चिन्तयामो हरमर्थाङ्गदृग्गजकन्यम् ॥

टीका ममसु मल्लिनाथकृतना संजीविनीर्गाङ्गिका

या ममेष्टु कुमारसंभवमहाकाव्यस्य चके पुरा ।

सर्वतर्थाङ्गदृक्कामतन्मर्गेषु विद्वन्मुदे

मीनारामकवीश्वरेण हि यथाप्रज्ञं समापूर्यते ॥

नवपार्ष्णीर्ताम्रगिरिजामहःकालिमाप विवर्णीयपुस्तत्रभवत्कालिदामोऽष्टमं सर्ग-
मारभते—

पाणिपीडनविधेरनन्तरं शैलराजदुहितुर्हरं प्रति ।

भावसाध्वसपरिग्रहादभूत्कामदोहवमनोहरं वपुः ॥ १ ॥

पाणिपीडनविधेरिति ॥ पाणिपीडनं नाम पादशविधेषु संस्कारेषु कश्चि-
त्संस्कारविशेषः । पीडयति यस्मिंश्चाति पीडनम् ॥ “ करणाधिकरणयोश्च ” इ-
ति ल्युट् ॥ पाणेः करतलस्य पीडनं ग्रहणम् । विवाह इत्यर्थः ॥ पार्श्वोर्ति कृद्योग-
लक्षणा कर्माण पट्टी ॥ तस्य विधौविधानात् ॥ “ विधौविधाने दत्ते च ” इत्यमरः ॥
अनन्तरं पश्चान् । भावसाध्वसयोः कामेच्छातिभययोः परिग्रहात् । परिग्रहं ग्रहणं
कुन्वेत्यर्थः ॥ ल्यप्लोपे पञ्चमी ॥ मुग्धात्तादृगे अप्यवलम्ब्येति भावः ॥ “ भावः
स्वभावेऽभिप्राये चेच्छामत्तात्मजन्मसु ” इति विश्वः ॥ स्थिताया इति शेषः ॥
इयं च मुग्धाभेदो नवोदा । तदुक्तं भानुमतेः—“ लज्जाभयपराधीनरतिर्नवोदा ”
इति ॥ शैलराजस्य हिमालयस्य दुहितुः कन्यायाः पार्वत्या वपुरङ्गम् । हरं शिवं
प्रति । लक्षयित्वेत्यर्थः ॥ “ लक्षणेत्थं—” इति प्रतेः कर्मप्रवचनीयमङ्गा । “ तद्योगे
कर्मप्रवचनीयपुक्ते ” इति द्वितीया ॥ कामे यदोहदमभिलाषः । इच्छेति वाचत् ॥
“अथ दोहदम् । इच्छा काहा ” इत्यमरः ॥ कामविषयकोऽभिलाष इत्यर्थः । तेन

१ मुखं मनोहरम्.

निमित्तेन मनोहर रुचिकरमभूत् । अतिमनोहराप्यपि कामिनीवर्षूपि स्वकामेच्छयैव
रोचकारान् भवन्तीति भावः ॥ सर्गेऽस्मिन्नथोद्धतावृत्तम् — “ राक्षराविह रथो
द्धता लग्नी ” इति लक्षणात् ॥ रसश्च प्रायः संयोगश्चकार एव ॥

इदानीं लक्षणरीत्या नवोदात्तमेव दशभिः प्रपञ्चयति—

व्याहृता प्रतिवचो न संदधे गन्तुमैच्छदवलम्बिताशुका ।

सेवते स्म शयनं पराङ्मुखी सा तथापि रतये पिनाकिनः ॥ २ ॥

व्याहृतेत्यादि ॥ सा पार्वती व्याहृता प्रियेण पृष्टा मनी प्रतिवचः प्रत्युत्त-
रं न संदधे । न दत्तवतीत्यर्थः । तथावलम्बितं करेण धृतमंशुकं वस्त्रं यस्यास्त-
थोक्ता सती गन्तुमैच्छत् । तथा पराङ्मुखी परिवर्तितवदना मनी शयनं पर्यङ्कं
सेवते स्म मियेवे । तथापि तस्यां प्रतिकूलवर्तिन्यामपि सत्यां पिनाकिनो हरस्य
रतये प्रमोदाय बभूव । प्रियायाः प्रतिकूलव्यापारमपि प्रियः प्रमत्त एवाभूदित्य-
र्थः । तस्य मुग्धाम्भावत्राभकुशलन्वार्दित भावः ॥

कैतवेन शयिते कुतूहलात्पार्वती प्रति मुखं निपातितम् ।

चक्षुरुन्मिषति तस्मितं प्रिये विद्युदाहतमिव न्यमीलयत् ॥ ३ ॥

कैतवेनेति ॥ पार्वती ॥ कर्त्री ॥ प्रिये हरे कुतूहलान्कतवेन मिथ्यैव शयि-
ते मुक्ते मति । किमियं कुर्यादन्याभिप्रायेणेति भावः । मुखं प्रयोमुखं प्रति ल-
क्ष्यीकृत्य निपातितं निमित्तम् । किमयं स्वर्पाति जागति वेन्याभिप्रायादिति भा-
वः । चक्षुः स्नेहम् ॥ कर्म ॥ अथ च प्रिय इत्याकाङ्क्षावशान्पुनरपि संबध्यते ।
तस्मितं समन्दहामं यथा स्यात्तथोन्मिषत्युज्जाग्रति मति विद्युदाहतामिव प्रति-
हतमिवेत्युन्मेषा । न्यमीलयत् । मुद्रयति स्मेत्यर्थः ॥

नाभिदेशनिहितः संकम्पया शंकरस्य रुरुधे तथा करः ।

तद्दुकूलमथ चाभवत्स्वयं दूरमुञ्च्यसितनीविबन्धनम् ॥ ४ ॥

नाभिदेश इति ॥ नाभिदेशे निहितः स्थापितः । नीविमोचनार्थमिति भा-
वः । शंकरस्य करस्तथा पार्वत्या संकम्पया मया रुरुधे प्रतिमूढः ॥ कर्मणि
लिट् ॥ अथ च तद्दुकूलं तस्या दुकूलं वस्त्रम् ॥ कर्तुं ॥ स्वयमात्मना । न तु भेरकनि-
योगात् । दूरमतिशयितमुञ्च्यमितमुद्धाटितं नीव्या बन्धनं यस्य तथोक्तमभवत् ।
सात्त्विकभावादिति भावः ॥

एवमालि निष्कृतीतसाध्यसं शंकरो रहसि सेव्यतामिति ।

सा सखीभिरुपविष्टमाकुला नास्मरत्प्रमुखवर्तिनि प्रिये ॥ ५ ॥

एवमिति ॥ सा पार्वती ॥ कर्त्री ॥ हे आलि हे मयि पार्वति । तया रहसि निष्कृतीतं तत्तं साध्यसं भयं यस्मिन्कर्मणि यथा तथा शंकरः सेव्यतामित्येवंभूतं सखीभिः कर्त्रीभिः ॥ “ नलोक-” इति षष्ठीनिषेधः ॥ उपदिष्टमुपदेशम् ॥ भावे निष्ठा ॥ प्रियं प्रमुखवर्तिनि सत्याकुला संभ्रान्ता मती नास्मरत् ॥

अप्यवस्तुनि कथाप्रवृत्तये प्रश्रुतत्परमनङ्गशासनम् ।

वीक्षितेन पेरिवीक्ष्य पार्वती मूर्धकम्पमयमुत्तरं ददौ ॥ ६ ॥

अपीति ॥ पार्वत्यनङ्गशामनं प्रियं कथायां संभाषणे प्रवृत्तये । लज्जावशान्मां प्रति मीनमार्श्रवाया भभ्याः संभाषणं कथमापि । प्रवृत्त्यर्थमन्यर्थः । अवस्तुन्यप्यलभ्यपदार्थोऽपि प्रश्रुतत्परं पेरिवीक्ष्य ज्ञान्वा । हृद्यधुपावेक्षणमिहापेक्षितम् । वीक्षितेन प्रियमंगुलमवलोकनेन मूर्धः कम्पस्तन्मयं तद्वपम् । न हि किञ्चिन्मयापेक्षितमिदं भलाप्यव्यङ्ग्यकार्मान् भावः । उत्तरं ददौ ॥

शूलिनः करतलद्वयेन सा संनिरुध्य नयने हृतांशुका ।

तस्य पश्यति ललाटलोचने मोघयत्नविधुरा रहस्यभूत् ॥ ७ ॥

शूलिन इति ॥ रतांशु हृतांशुका । रतार्थमिति भावः । अतएव करतलयोर्द्वयेन शूलिनः प्रियस्य नयने । हे इति शेषः । संनिरुध्यावृत्त्य स्थिता सा पार्वती । तस्य ललाटलोचने तृतीयं नेत्रं पश्यति मति । मोघो निष्फलो यत्र यस्या अतएव विधुरा दुःखिता ॥ ततो विशेषणमयमः ॥ अभूत् ॥

चुम्बनेष्वधरवानवर्जितं खिन्नहस्तसदयोपगूहनम् ।

क्लिष्टमन्मथमपि प्रियं प्रभोर्दुर्लभप्रतिकृतं बधूरतम् ॥ ८ ॥

चुम्बनेष्विति ॥ चुम्बनेष्वधरदानेनाधरोष्ठस्वण्डनेन ॥ “ दो अवसण्डने” । भावे ल्युट् ॥ वर्जितं राहतमपि । तथा खिन्नहस्तं मन्दप्रचारितकरम् । स्तनयो रिति शेषः ॥ गम्यमानार्थत्वादभययोगः ॥ “ पाणिः” इति पाठे भिन्नं पदम् । तदा खिन्नपाण्यपीति योजनीयम् । सदयमगाढं यदुपगूहनमालिङ्गनं तस्मिन्स्तादृशमपि । अतएव क्लिष्टः परितोषाभावात्खिन्नो मन्मथः कामो यस्मिन्स्तथोक्तमपि । तथा दुर्लभं प्रतिकृतं प्रतीकारो यस्य । रसाभासमियेति भावः ॥ प्रतिकृतमिति

भावे विष्ठा ॥ तथोक्तमपि । बभूवतं त्रिषासुरतं प्रभोः प्रियस्व प्रियं प्रीतिवचक-
म् ॥ “ इष्टवच-” इति कः ॥ अभूदिति शेषः ॥

यन्मुखग्रहणमक्षताधरं दानमव्रणपदं नैस्वस्य पत् ।

यद्रतं च सदयं प्रियस्य तत्पार्वती विषहते स्म नेतरत् ॥ ९ ॥

यदिति ॥ पार्वती प्रियस्य प्रियकर्तृकम् ॥ “ कर्तृकर्मणोः-” इति कर्तरि ष-
ष्ठी ॥ अक्षताधरमदष्टाधरोष्ठं यन्मुखस्य ग्रहणं सुम्भनार्थं करेणादानम् । तथाग्र-
णपदमदक्षचिह्नं यन्मुखस्य दानम् ॥ इह कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । अन्य-
था “ नलोक-” इति तन्निषेधः प्रमज्जेत ॥ तथा सदयं स्पर्शमात्रविरामं यच्च
रतम् ॥ मध्यान्तयोस्तृतीयान्तेन संबन्धः ॥ “ नलोक-” इति कुशोग-
लक्षणायाः षष्ठ्या बाधात् ॥ तद्विषहते स्म मोहवती ॥ “ लट् स्मे ” इ-
ति भूतार्थे लट् । “ परिनिविभ्यः ” इति पत्वम् ॥ इतरत्कठोरमुखग्रहणादि न
विषहते स्मेत्यर्थः ॥

रात्रिवृत्तमनुयोक्तुमुद्यतं सा प्रभातसमये सखीजनम् ।

नाकरोदपकुतूहलं ह्रिया शंसितुं तु हृदयेन तत्त्वरे ॥ १० ॥

रात्रिवृत्तमिति ॥ प्रभातसमये रात्रिवृत्तं नैशं वृत्तान्तम् ॥ “ वाच्यवर्तने
वृत्तं चरित्रच्छन्दमोरपि ” इति विभ्यः ॥ अनुयोक्तुं प्रष्टुम् ॥ “ प्रश्नोऽनुयोगः
पृच्छा च ” इत्यमरः ॥ उद्यतं सखीजनं सा पार्वती ह्रिया हेतुभूतपापकुतूहलं
शमितजिज्ञासाकौतुकं नाकरोन्मोत्तरयाचक्र इत्यर्थः । अथ च हृदयेन मनसा तु क-
र्तृणा शंसितुमुत्तरं कर्तुं तत्त्वरे त्वरितम् ॥ भावे लिट् ॥

दर्पणे च परिभोगदर्शिनी पृष्ठतः प्रणयिनो निषेदुषः ।

प्रेक्ष्य बिम्बमुपबिम्बमात्मनः कानि कानि न चकार लज्जया ११

दर्पण इति ॥ किं चेति चार्थः । दर्पणे परिभोगदर्शिनी संभोगचिह्नावलोकिनी
सा पार्वती । पृष्ठतो निषेदुषः स्थितवतः प्रणयिनो हरस्य बिम्बं मुलमण्डलम् ॥
“ बिम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु ” इत्यमरः ॥ आत्मन उपबिम्बं बिम्बसमीपे ॥ “ अ-
व्ययं विभक्ति-” इति समीपार्थेऽव्ययीभावः ॥ पतितं प्रेक्ष्य लज्जया कानि कानि
चेष्टाविशेषचमत्कृतानि न चकार । अपि तु चकारैवेत्यर्थः ॥

नीलकण्ठपरिश्रुतयौवनां तां विलोक्य जननी तस्माभ्यस्तत् ।

भर्तृबल्लभतया हि मानसीं मातुरमुपति शुचं बधूजनः ॥ १२ ॥

नीलकण्ठेति ॥ अननी वेना । तां पार्वतीं नीलकण्ठेन शिवेन परिहृतं नी-
वर्नं यथास्तयोक्तां विलोक्य समाश्रयदाश्रयं प्राप । इष्टवतीति भावः । तत्राह ।
वचूजनो मातुर्मानसी मनसिनां भुवं शोकं भर्तुवल्लभतया भर्तुमीतिषावतयास्वति
तिष्ठति ॥ “अमु श्लेषेण” । लट् ॥ आत्मजासु पतिमसाद् एव मातुर्ना मुदो हेतु-
रिति भावः ॥

वासराणि कतिचित्कथंचन स्थाणुना रंतमकारि चानया ।

ज्ञातमन्मथरसा शनैःशनैः सा मुमोच रंतिदुःखशीलताम् १३

वासराणीति ॥ कतिचिद्वासरानि दिवसान् ॥ “वातु क्रीडे दिवसवासरौ”
इत्यमरः ॥ “कालाध्वनोः—” इति द्वितीया ॥ स्थाणुना शिवेन ॥ “स्थाणू रुद्र
उमापतिः” इत्यमरः ॥ अनया पार्वत्या सह कथंचन बलेन रंतं मुरतमकारि कृ-
तम् । तदनुकूलस्मृत्यस्यभावोदिति भावः । अथ च सा शनैःशनैर्ज्ञातो मन्मथ-
रसो यथा तथा सती रंता या दुःखशीलता दुरवगायस्वभावता तां मुमोच । स्वय-
मप्यनुरज्यति स्नेहार्थः ॥

तदेवाह—

तस्वजे प्रियमुरोनिपीडनं प्रार्थितं मुखमनेन नाहरत् ।

मेखलाप्रणयलोलतां गतं हस्तमस्य शिथिलं रुरोध सा ॥१४॥

तस्वज इति ॥ सा पार्वती । उरसो निपीडनं यस्मिन्कर्मणि यथा
सावया मियं तस्वज आलिङ्गितवती । तथानेन प्रियेण प्रार्थितम् । चुम्ब-
नार्थमित्यर्थः । मुखं नाहरन्नावकयत् । परंतु मेखलाया काट्या सह यः प्रण-
यः स्नेहस्तत्र या लोलता । जिघृक्षया मन्दप्रसरणमित्यर्थः । तां गतं मात-
मस्य प्रियस्य हस्तं पाणिं शिथिलं मन्दं यथातथा रुरोध । न तु प्रागिवेति भावः ॥

भावसूचितमदृष्टविप्रियं दाढ्यभाक्क्षणवियोगकातरम् ।

कैभिदेव दिवसैस्तथा तयोः प्रेम गूढमितरेतराश्रयम् ॥ १५ ॥

भावेति ॥ भावेन स्वगतताभिष्यञ्जकचेष्टाविशेषेण सूचितं ज्ञापितम् ॥
“भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु” इति मेदिनी ॥ तथा न दृष्टं विप्रिय-
योदासीन्यं यत्र । तथा दाढ्यं दृढत्वं भर्जात तयोक्तम् । तथा क्षणवियोगेऽपि
कातरम् । तदसहिष्णुत्वार्थः । गूढं सखीजनानभिज्ञेयं तयोः शिक्वपार्वत्योः प्रेम
स्नेहः ॥ “प्रेम स्नेहोऽथ दोहदम्” इत्यमरः ॥ कैभिदेव दिवसैरितरेतराश्रयं पर-
स्परनिष्ठम् । अश्रुदिति शेषः ॥

१ पदमकार्थत विधा. २ रत. ३ निपीडितम्; निपीडिता. ४ वातु तत्तमः; वातुमत्तम. ५ तदा.
६ रुद्रम्.

वेङ्कटः वरस्तस्माद्वयत्नमेव प्रपन्नवति—

तं यथात्मसदृशं वरं बधून्वरज्यत वरस्तथैव ताम् ।

सागरादनपगा हि जाह्नवी सोऽपि तन्मुखरसैकवृत्तिभाक् ॥१६॥

तमिति ॥ बधूः पार्वती । आत्मसदृशं तं वरं शिवमनु लक्षयिता यथा येन प्रकारेणारज्यत ॥ “ रञ्ज रागे ” । दैवादिकाद्भ्यः ॥ वरः शिवस्तां बधून्नु तथैवा-
रज्यत । हि यथा जाह्नवी सागरात्मसमुद्रादनपगानिवर्तमाना । अस्तीति शेषः ।
सोऽपि समुद्रोऽपि तस्या जाह्नव्या मुखसंबन्धिनि रस एकां केवलां वृत्तिं भजतीति
तथोक्तः । अस्तीति शेषः ॥ उपमालंकारः ॥

शिष्यतां निधुवनोपदेशिनः शंकरस्य रहसि प्रपन्नया ।

शिक्षितं युवतिनैपुणं तथा येनतदेव गुरुदक्षिणीकृतम् ॥ १७ ॥

शिष्यतामिति ॥ निधुवनोपदेशिनः सुरतोपदेशुः शंकरस्य शिष्यतामुपदे-
व्यतां प्रपन्नया प्राप्तया तथा पार्वत्या रहसि ययुवतिषु त्रिजगद्ब्रह्मासिनीषु मध्ये
नैपुणं कौशलं शिक्षितमधीतम् । तदेव नैपुणशिक्षणमेव गुरुदक्षिणीकृतं गुरोरद-
क्षिणा दक्षिणा संपद्यते तथा कृतम् ॥ अभूततद्भावे च्चिः । “अस्य स्त्री” इतीकारः ॥
शिष्योपयोगित्वेन तत्कृतसुरतारम्भानुगुणसुरतकौशलमेव दक्षिणात्वेन परिणत-
मिति भावः ॥ इह वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनालंकारः—“वाक्यार्थयोः सदृशयोरेक्या-
रोपो निदर्शना ” इत्युक्तत्वात् ॥

दृष्टमुक्तमधरोष्ठमम्बिका वेदनविधुतहस्तपल्लवा ।

शीतलेन निरवापयत्क्षणं मौलिचन्द्रशकलेन शूलिनः ॥१८॥

दृष्टमुक्तमिति ॥ अम्बिका पार्वती पूर्वं दष्टं पश्चान्मुक्तमधरोष्ठं वेदनया पीडया
विधुतो कम्पिता हर्म्ना पाणी एव पल्लवी यथा तथोक्ता मनी शीतलेन शूलिनः शिव-
स मौली चन्द्रस्य शकलं कलारूपं तेन कृत्वा क्षणं निरवापयत् । मुखयति स्मेत्यर्थः ॥

विषानुरागव्यञ्जकचेष्टायाह—

चुम्बनादलकचूर्णदूषितं शंकरोऽपि नयनं ललाटजम् ।

उच्छ्वसत्कमलगन्धये ददौ पार्वतीवदनगन्धवाहिने ॥१९॥

चुम्बनादिति ॥ चुम्बनादेतोरलकचूर्णेन केशमसाधनचूर्णविशेषेण दूषित-
मवरुद्धं ललाटजं ललाटे जातम् ॥ “ समम्यां जनेः ” इति द्रष्टव्यः । अलुको

वेवायिकलावालुङ्ग ॥ नयनं नेत्रम् । उच्यतेनत्कमलमन्त्रे विकसत्कमलसुन्दरम् ।
पद्मिनीत्यादिति भावः ॥ “उपमानाथ” इतीकारः ॥ “गन्धो गन्धक आमोदः”
इति विश्वः ॥ पार्वत्या वदनमेव गन्धवाही एवमस्मर्यम् ॥ “गन्धवाहानिलाशु-
भाः” इति कोशनिर्दिष्टगन्धवाहशब्दस्य गन्धं वहतीति योगालम्बनेन गन्धवा-
हिशब्देनापि वायुन्वमतीति । रुद्रालम्बने त्वष्ट्रस्ययान्तस्यैव एवमत्वमती-
ती शक्तिमन्वाद्वाचकपददोषप्रमङ्ग इति बोध्यम् ॥ दर्दो । तत्राथो रजो निव-
र्तयितुं स्थापितवानित्यर्थः ॥

एवमिन्द्रियसुखस्य वेत्तनः सेवनादनुगृहीतमन्मथः ।

शैलराजभवने सहोमया मांसमात्रमवसदृषध्वजः ॥ २० ॥

एवमिति ॥ एवमिन्द्रियाणां मुखयतीति मुखः ॥ मुखशब्दात्कशंस्तर्यकणि-
जन्तात्पचाद्यञ्च । णिज्जोपश्च ॥ तस्य यन्मनः सेवनादाचरणादेतोरनुगृहीतः
प्रसादितो मन्मथो येन । स्ववपुर्योजनार्थादिति भावः । “पणिणेप्यति पार्वती यदा व
पुषा स्वेन नियोजयिष्याति” (४।४२) इति चतुर्थमर्गोक्तमनुमधेयम् । तथोक्तो वृष-
ध्वजो ह्यः शैलराजभवने हिमालयगृह उभया पार्वत्या सह मांसमात्रं त्रिशदिनात्म-
कः कालो यामस्ममेवावसत् ॥ “कालाध्वनाः—” इति द्वितीया ॥ “मात्रं कास्त्वे-
वधारणे” इत्यमरः ॥

सोऽनुमान्य हिमवन्तमात्मभूरात्मजाविरहदुःखस्वेदितम् ।

तत्र तत्र विजहार संपतन्नप्रमेयगतिना ककुद्गता ॥ २१ ॥

स इति ॥ स आत्मभूः शिवः । आत्मजायाः पार्वत्या विरहदुःखेन स्वेदितं
हिमवन्तमनुमान्य तत आज्ञां गृहीत्वा । अप्रमेयेष्वस्त्रेव स्थानेष्वस्य वर्तन इत्यपरि-
च्छेद्या गतिर्गमनव्यापारो यस्य तथाभूतेन ककुद्गता नन्दिना तत्र तत्र पर्वते सं-
पतन्संचरमाणो विजहार विहारं कृतवान् ॥ उट् “संचरन्” इति पाठोऽस्माधुः ॥
“समस्तनीयायुक्तात्” इति नित्यमात्मनेपदानयमाच्छतुर्दोर्लभ्यात् । अमन्तमा-
र्गपदं शेषयित्वा सकर्मकत्वादप्रमङ्ग इति केचित्ममर्थयन्ते ॥

मेरुमेत्य मरुदोशुगोक्षकः पार्वतीस्तनपुरस्कृतः कृती ।

हेमपल्लवविभङ्गसंस्तरानन्वभूत्सुरतमर्दनक्षमान् ॥ २२ ॥

१ चात्मनः. २ मांसमेकम्. ३ अनुमन्मथ. ४ पीडितम्. ५ संचरन्. ६ आधुराध्वनः.
७ संस्तराम्. ८ सुरततत्परः क्षपाम्.

मेवमिति ॥ यद्विद्यायै नक्तसीति मरुदाधुम उवाच हृषिको यस्य सः ॥ “सो-
पादिभाषा” इति कथं ॥ कुती कुसलो हरः । मेरुं सुमेरुम् ॥ “मेरुः सुमेरुर्देवा-
दिः” इत्यमरः ॥ एतागस्त पार्वताः स्तनाभ्यां पुरस्कृतान्पूजितानाश्रयत्वेन
स्वीकारात् । अल्पीयसां महत्स्वीकार एव पूजात्वेन परिणमतीति भावः । महता-
मल्पीयः स्वीकारे को हेतुरित्याशङ्क्य विशेषयति — मुरनेषु यानि मर्दनानि तेषु
समानमहिष्णुन् । हेन्नः पल्लवानां विभक्ताः खण्डास्तेषां संस्तरानास्तरणान्यन्वभूत् ।
तत्र सुत्वा विजहारेत्यर्थः । अल्पीयसामापि महिष्णुत्वं हेन्नो विकारत्वात् । अ-
ल्पीयस्तं तु पदो लवः पल्लव इति श्लिष्टार्थमहिम्ना समर्प्यते ॥

पद्मनाभचरणाङ्गितामस्तु प्राप्तवत्स्वमृतविपुषो नवाः ।

मैन्दरस्य कटकेषु चावसत्पार्वतीवदनपद्मपट्टदः ॥ २३ ॥

पद्मनाभेति ॥ हरः । पद्मनाभो हरिः ॥ “पद्मनाभो मधुरिपुः” इत्यमरः ॥
तस्य चरणाभ्यामाङ्गिताश्चिह्ना अध्यानी येषाम् । एतेन हरेरायं विहारयोग्यत्वं
ध्वन्यते । तथा नवा अमृतविपुषोऽमृतविन्दन ॥ “पृषन्ति विन्दुपृषताः पुमांसो
विपुषः स्त्रियाम्” इत्यमरः ॥ प्राप्तवन्मृ । मयुद्रमन्थनमाधनत्वादभ्येति भावः ।
मन्दरस्य च कटकेषु नितम्बेषु ॥ “कटकोऽस्त्री नितम्बोऽङ्ग्रेः” इत्यमरः ॥ पा-
र्वता वदनरूपे पद्मे पट्टदो भ्रमरः मन । अवमद्राममकरोत् ॥

रावणध्वनितभीतया तया कण्ठसक्तदृढबाहुबन्धनः ।

एकपिङ्गलगिरौ जगद्गुरुर्निर्विवेश विशदाः शशिप्रभाः ॥ २४ ॥

रावणेति ॥ जगतां गुरुर्नियन्ता । उत्पत्त्यादिर्वाविधकर्मणां गुणभेदेन का-
रकत्वादिति भावः । शिवः । एकपिङ्गलस्य कुबेरस्य ॥ “यक्षैर्कपिङ्गलविलश्रीद-
पुण्यजनेश्वराः” इत्यमरः ॥ गिरौ कैलासे रावणस्य प्रसिद्धराक्षसस्य ध्वनिता-
त्सिंहनादाद्भीतया तया पार्वत्या कण्ठे मक्तं सज्जितं दृढं बाहुबन्धनं यस्य स तथोक्तः
सन् । विशदाः स्वच्छाः शारदिका इति भावः । शशिनः प्रभाः कौमुदीनि-
र्विवेशोपहृतकान् ॥

तस्य जातु मलयस्थलीरतेर्धूतचन्दनलैतः प्रियाकमम् ।

आश्वचाम संलवङ्गकेसरभाटुकार इव दक्षिणानिलः ॥ २५ ॥

तस्येति ॥ जातु कदाचित् । तस्य तत्कर्तृके । मलयस्थलीषु रत्नं सुरतं तत्र
सति । पूवाः कम्पिताश्चन्दनानां चन्दनवृक्षाणां लताः शाखा येन तथोक्तः ।

लवङ्गाणां केसरैः किञ्चलैः सह वर्तते तथोक्तः । दक्षिणामिहो मलयवचनः । अ-
दुकार इव मधुरभाषीव । प्रियायाः कर्म स्नेदमाचचाम । इतवानिस्वर्थः ॥

हेमतामरसताडितप्रिया तरकराम्बुविनिमीलितेक्षणा ।

सा व्यगाह्यत तरङ्गिणीमुमा मीनपङ्क्तिपुनरुक्तमेखला ॥ २६ ॥

हेमेति ॥ सोमा पार्वती हेमस्तामरमेन रक्ताल्पलेन तटोत्पलेन ताडितः प्रियो
यया सा । परिहार्मावधन्मर्यादा भावः । तथा तस्य प्रियस्य कराम्बुना हस्ताक्षिप्तज-
लन विनिमीलिते इक्षणे नेत्रे यया । तथा मीनपङ्क्त्या पुनरुक्ता मेखला रश्मन्त
यस्यास्तथोक्ता सती । तरङ्गिणी नदी व्यगाह्यत विजगाहे । जलकीर्णं चकारे-
त्यर्थः ॥ “ तरङ्गिणी श्रीवामिनी ” इत्यमरः ॥

तां पुलोमतनयालकोचितैः पारिजातकुसुमैः प्रसाधयन् ।

नन्दने चिरमयुगमलोचनः सस्पृष्टं सुरवधूभिरीक्षितः ॥ २७ ॥

तामिति ॥ अयुग्मानि विषमार्ण । त्रीणीति यावत् । लोचनानि यस्य स
तथोक्तः शिवो नन्दन इन्द्रोद्याने पुलोमतनया शची ॥ “पुल्लामजा शचीन्द्राणी”
इत्यमरः ॥ तस्या अन्तरेषु केशेषु चितैः पारिजातकुसुमैः कल्पवृक्षपुष्पैस्तां पार्ष्णी
प्रसाधयन्भूषयन् । तथा सुरवधूभिर्देवाङ्गनाभिः सम्पृष्टमीक्षितः सन् । चिरम-
वसादिति शेषः ॥

इत्यभौममनुभूय शंकरः पार्थिवं च दयितासखः सुखम् ।

लोहितायति कदाचिदातपे गन्धमादनवनं उपगाह्यत ॥ २८ ॥

इतीति ॥ शंकरः । इत्येवमभौमं स्वर्गीयं तथा पार्थिवं भौमं च सुखम् ।
दयितासखः ममनुभूय । कदाचित्समये आतपे मयि लोहितायति रक्तवर्णं आ-
यमाने सति ॥ “ लोहितादिदाज्यः क्यप् ” इति क्यप् ॥ गन्धमादनस्य मि-
रेवने व्यगाह्यत । तत्र कीर्दितुं जगामेत्यर्थः ॥

तत्र काञ्चनशिलातलाश्रयो नेत्रगम्यमवलोक्य भास्करम् ।

दक्षिणेतरेभुजव्याभयां ठ्याजहार सहधर्मचारिणीम् ॥ २९ ॥

तत्रेति ॥ तत्र गन्धमादनवने स हरो भास्करं सूर्यं नेत्रगम्यं नेत्रप्राप्यम् । नेत्र-
वलोक्यमिति यावत् । अवलोक्य विचार्य । काञ्चन सौवर्ण्यं शिलातलकाश्रयो
वस्य तथोक्तः सन् । दक्षिणेतरो भुजो वामभुजस्तत्र व्याभयः संबन्धो वस्या-

१ के. २ मेखलाम्. ३ सुरवधूभिरेवतः ; सुरवधूभिरीक्षितः ; सुरवधूभिरीक्षतः. ४ दक्षिण-

५ गिरिम्.

स्तम्भः । तत्र स्थितामित्यर्थः । सहस्रमर्चचारिणीं पत्नीं पार्वतीं व्याजहारोक्तवान् ॥
“व्याहार उक्तिर्लपितम्” इत्यमरः ॥

पद्मकान्तिमरुणत्रिभागयोः संक्रमस्य तव नेत्रयोरिव ।

संक्षये जगदिव प्रजेश्वरः संहृत्यहरसावहर्षतिः ॥ ३० ॥

पद्मेति ॥ हे प्रिये । अर्मा पुरोवर्त्यहर्षतिः मृत्युः । अरुणे त्रिभागां तृतीयां-
शीं ययोस्तयोस्तव नेत्रयोरिव पद्मकान्तिं कमलगोभां संक्रमस्य तुल्यशित्वा ।
कमलगतिनिधित्वेन शशी तव नेत्रकमल एव स्थास्यत इति विचार्येति भावः ।
संक्षये प्रलये प्रजेश्वरो ब्रह्मा जगदिव । अहो दिनं संहर्षति । स्वस्यास्तंगतत्वादित्य-
ति भावः ॥ अत्र शम्योन्प्रेसा ॥

सीकरव्यतिकरं मरीचिभिर्दूरं यन्मवनते विवस्वात ।

इन्द्रचापपरिवेषधून्यतां निर्झरास्तैव पितुर्व्रजन्त्यमी ॥ ३१ ॥

सीकरेति ॥ हे प्रिये । मवनते नम्रीभूते । अस्तंगत इति यावत् । त्रिवस्व-
ति सूर्ये मरीचिभिः स्वाकिरणैः सह सीकराणां जलकणानाम् ॥ “सीकरोऽम्बु-
कणाः स्मृताः” इत्यमरः ॥ व्यतिकरं संबन्धं दूरयति दूरं कुर्वति मति । अमी
पुरोवर्तिनस्तव पितुर्मालयस्य निर्झराः प्रवाहा इन्द्रचापेन यः परिवेषः परिधिः ॥
“परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले” इत्यमरः ॥ तेन शून्यास्तेषां भावस्तत्ता तां-
वज्रानि । नृच्छन्तीत्यर्थः । निर्झरकणपतितमार्यतर्जाकिरणैरुद्राभ्यामेन्द्रचापपरि-
धिता सूर्यस्यास्तंगतत्वाद्वलीनिति भावः ॥

दृष्टामरसकेसरस्रजोः क्रन्दतोर्विपरिवृत्तकण्ठयोः ।

निग्नयोः सरसि चक्रवाकयोरल्पमन्तरमनल्पतां गतम् ॥ ३२ ॥

दृष्टेति ॥ हे प्रिये । दृष्टा तामरममं वान्धनां कमराणां स्रज्याभ्यां तयोः । त-
था विपरिवृत्ता परस्परपराङ्मुखीभूता कण्ठी ययोः । तथा निग्नयोः परस्परधी-
नयोः ॥ “अधीनो निग्न आयत्ते” इत्यमरः ॥ अतएव क्रन्दतो रुदतोः । तथा
सरसि क्षितयोश्चक्रवाकयोरल्पमन्तरं त्रियोऽल्पतामनल्पतां गतम् ।
प्राप्तमित्यर्थः ॥

स्थानमादिकमपास्य दन्तिनः सहस्रकीविटपभङ्गवासितम् ।

और्विभातचरणाय गृह्यते वारि वारिरुहवद्वपद्वपम् ॥ ३३ ॥

१ वरुणान्वामयोः. २ संक्रमस्य. ३ मवनति. ४ मरुणः. ५ ते. ६ त्रयोः. ७ विरहदी-
नकण्ठयोः. ८ निग्नयोः. ९ और्विभाति चरणाय गच्छतः; सौम्यकर्मविषयेऽनुगृह्यते.

स्थानमिति ॥ हे मिये । दन्तिनो गजाः सल्लकीविटपा वृक्षविशेषास्तेषां कक्षीः
सर्पैर्वांसितं युगान्धतमादिकं दैनं स्थानमपास्य त्यक्ता । विमातमारभ्येत्वाधि-
भातं यक्षरुणमाचरणम् । माध्वं कृत्यमिति यावत् । तस्मै तत्कर्तुम् । बारिरुहेषु
कमलेषु वद्धाः पदपदा भ्रमरा यत्र तादृशं बारि जलं पृच्छते । करेणाददत
इत्यर्थः ॥ गम्योन्मेषा ॥

पश्य पश्चिमदिगन्तलम्बिना निर्मित मितकथे विवस्वता ।

लब्धया प्रतिमया सरोम्भसां तापनीयमिव सेतुबन्धनम् ॥ ३४ ॥

पश्येति ॥ हे मितकथे मिताः पार्श्वमिताः कथा यस्यास्तत्संबोधनं हे
मितभार्पाणि प्रिये । पार्श्वमं दिगन्तं लम्बने नथोक्तं विवस्वता सूर्येण लब्ध-
या प्रतिमया प्रतिबिम्बेन कृत्वा सरःसंबन्धनामम्भसां तापनीयं सौवर्णं सेतोर्ष-
न्धनामिव निर्मितम् । कृतामन्त्यर्थः । इति न्वं पश्य । तराङ्गतमरोजलेषु पतितमत-
एवाविरलतया सटसभा विभक्तं स्वप्रतिबिम्बमिव सूर्यनिर्मितः सेतुरिवेत्युत्प्रेक्षा ॥
“ तापनीयं शातकीम्भम् ” इत्यमरः ॥ ततः “ तस्य विकारः ” इत्यण् ॥

उत्तरन्ति विनिकीर्य पल्वलं गाढपङ्कमतिवाहितातपाः ।

दंष्ट्रिणो वनवराहयूथपा वृष्टभङ्गुरविसाङ्कुरा इव ॥ ३५ ॥

उत्तरन्तीति ॥ हे मिये । गाढः पङ्कः यत्र तादृशं पल्वलमल्पमरः ॥ “ वे-
शन्तः पल्वलं चाल्पमरः ” इत्यमरः ॥ विनिकीर्य । स्वाधिवामेन विसिप्तं कृ-
त्वेत्यर्थः । आतिवाहितोऽनिक्रान्त आतपो घर्षो यैः । तथा दंष्ट्रिणः प्रवास्तदंष्ट्रा-
युक्ताः । वनवराहणामारण्यकभूकराणां युथं पान्ति रसन्ति ते वनवराहयूथपाः ।
महान्तो वराहा इत्यर्थः । दष्टा भङ्गुरा भङ्गुरीला विमाङ्कुरा मृणालतन्तवा यैस्ते
तथोक्ता इव । उत्तरन्ति निःसर्गन्त । अर्थात्मरम इत्यर्थः ॥ अत्र बहिर्दंष्ट्रेषु दं-
ष्ट्राङ्गुरेषु विमाङ्गुरन्वोन्मेषणादुत्प्रेक्षालंकारः ॥

एष वृक्षशिखरे कृतास्पदो जातरूपरसगौरमण्डलः ।

हीयमानमहरत्यधातर्प पीवरोरु पिबतीव बर्हिणः ॥ ३६ ॥

एष इति ॥ हे पीवरोरु । वृक्षशिखरे कृतमास्पदं स्थितयेन । तत्र स्थित
इत्यर्थः । एष पुरोवर्ती बर्हिणो मयूरः ॥ “ मयूरो बर्हिणो बर्हि ” इत्यमरः ॥ क-
र्ता ॥ जातरूपस्य सुवर्णस्य ॥ “ चागीकरं जातरूपम् ” इत्यमरः ॥ यो रक्षो जलं
तद्गङ्गीरं पीतं मण्डलं बर्हितमूढो यस्य तादृशम् । अहो दिवसस्यात्वयः संघ्या

तस्मात्प्राप्तं निवर्तयेत्तुल्येता । यतो हीयमावत् । अन्यथा कवचस्व हानिः
स्यादिति यावत् ॥

पूर्वभागतिमिरप्रवृत्तिभिर्व्यक्तैपङ्कमिव जातमेकतः ।

स्वं हतातपजलं विवस्वता भाति किञ्चिदिव शेषवत्सरः ॥ ३७ ॥

पूर्वेति ॥ विवस्वता हनं शोषितमातपो जलमिव यस्य तादृशं स्वं व्योम ।

पूर्वभागे यास्तिमिरप्रवृत्तयस्तपःप्रमारास्तार्भाः कृता । एकत एकत्र भागे व्य-
क्तः पङ्को यत्र तदिव जातं सत् । किञ्चिच्छेषवदीपजलशेष मर इव भाति ॥
अस्तंगच्छदकाल्पातपे किञ्चिज्जलशेषोत्प्रेक्षणपूर्वक उपमालंकारः ॥

आविशद्भिर्दृष्टजाह्णं मृगैर्मूलसेकसरसैश्च वृक्षकैः ।

आश्रमाः प्रविशद्व्यधेनवो विध्नति श्रियमुदीरिताग्रयः ॥ ३८ ॥

आविशद्भिरिति ॥ उद्वजस्य पणशालाया अङ्गणम् ॥ "पणशालोद्वजोऽस्त्रिया-
म्" इत्यमरः ॥ आविशद्भिः प्रविशद्भिर्दृष्टैः । तथा मूलेषु यः मेकः मेचनं तेन सर-
सा आर्द्रास्तयोक्तैर्वृक्षकैरल्पवृक्षैश्चोपलक्षिताः । तथा श्रियमन्योऽद्याः श्रेष्ठा धेनवो
येषु । तयोदीरिता उदीरिताः । मायं होमार्थं मात भावः । अग्रयो गार्हपत्याद्यो
येषु तथोक्ता आश्रमा श्रमीणां वामस्थानानि । श्रियं विध्नति । शोभन्त इत्यर्थः ॥

बद्धकोशमपि तिष्ठति क्षणं सावशेषविवरं कुशेशयम् ।

षट्पदाय वसतिं ग्रहीष्यते प्रीतिपूर्वमिव दातुमन्तरम् ॥ ३९ ॥

बद्धेति ॥ बद्धकोशं मुकुलितर्माष कुशेशयं कमलम् ॥ कर्तुं ॥ वसतिं ग्रही-
ष्यते षट्पदाय भ्रमराय प्रीतिपूर्वमन्तरमवकाशम् ॥ "अन्तरमवकाशावधि"
इत्यमरः ॥ दातुमिवेव्युत्प्रेक्षा । क्षणं सावशेषं विवरं त्रिद्वयस्य तथा तिष्ठति ॥

दूरमग्रपरिमेयरश्मिना वारुणी दिगुरुणेन भानुना ।

भाति केसरवतेव मण्डिता बन्धुजीवतिलकेन कन्यका ॥ ४० ॥

दूरमिति ॥ द्वे धिये । वारुणी दिक्पार्श्वमादिक । दूरमग्रे पार्श्वमेवा अन्यन्वा-
रपरिमाणुं शक्या रश्मयः किरणा यस्य तादृशेनाङ्गणेन भानुना । केसरवता
किञ्चलकवता बन्धुजीवं बन्धुजीवारुयवृक्षपुष्पं तदेव तिलकं तेन मण्डिता कन्य-
केव । भाति ॥

सामभिः सहचराः सहस्रशो स्यन्दनाभ्यहवयंगमस्वनैः ।

भानुमग्निपरिकीर्णतेजसं संस्तुवन्ति किरणोष्मपायिनः ॥ ४१ ॥

१ समपहम् २ बटवाक्ये ३ अभिधेनवः ४ उत्तरम् ५ दूरकम् ६ वाहना ७ कुसुमेन
८ वन्दनैश्च स्यन्दनस्य ९ स्वरैः

साममिरिति ॥ किरणोष्णपायिनः किरणानामूष्णानवेव विवन्धीति तथोक्ताः । महस्रशः महस्रश बालभिर्यादयः क्षययः । अग्नौ परिकीर्णं निक्षिप्तं तेजो येन तं भातुं सूर्यम् । स्यन्दनस्य स्थस्य संबन्धिनो येऽन्धास्तेषां हृदयं न वा मनोहराः स्वना येषां तैः मामभिः मामवेदैः संस्तुवन्ति । स्तुतिं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

सोऽयमानतशिरोधरेर्हयैः कर्णधामरविघट्टितेक्षणैः ।

अस्तमेति युगभ्रुयुकेसरैः संनिधाय दिवसं महोदधौ ॥ ४२ ॥

सोऽयमिति ॥ सोऽयं सूर्यो दिवसं महोदधौ संनिधाय संस्थाप्य । आनता ज-
घ्रीभृता शिरोधरा ग्रीवा येषां तैः । अनप्य कर्णयोश्चामरविघट्टिते मुखलिते ई-
क्षणै येषां तैः । युगेन स्कन्धधार्यकाष्ठेन भ्रुवा भृदिताः केसराः स्कन्धरोमाणि
येषां तथोक्तैर्हयैः कृत्वा । अस्ममस्ताचलमिति गच्छति ॥ “ अस्तस्तु चरमः
क्षमाभूत् ” इत्यमरः ॥

स्वं प्रसुप्तमिव संस्थिते रवौ तेजसो महत ईदृशी गतिः ।

तत्प्रकाशयति यावद्देहनं मीलनाय खलु तावत्तदभ्युतम् ॥ ४३ ॥

त्वमिति ॥ हे प्रिये । त्वं ज्योय रवौ संस्थितेऽस्मंगले सति प्रसुप्तमिव भवति ।
युक्तयेवेत्याह—महतस्तेजस ईदृशी वक्ष्यमाणा गतिरस्ति । सा केन्याह—तत्तेजः॥
कर्तुं ॥ उद्वनर्द्वादतं मत । यावत् । स्थानान्त्यर्थः । प्रकाशयति । च्युतं भ्रष्टमस्तमितं
सदिनि यावत् । नावतः स्थानस्य मीलनाय संकोचनाय भवति खलु । यत्र ते-
जास्त्वर्द्धति तन्प्रकाशते । यतो गच्छति तत्र प्रकाशत इति भावः ॥ उन्प्रेक्षालंकारः ॥

संध्ययाप्यनुगतं रवेर्वपुर्वेन्द्यमस्तशिखरे समर्पितम् ।

येन पूर्वमुदये पुरस्कृता नानुयास्यति कथं तमापदि ॥ ४४ ॥

संध्ययेति ॥ संध्ययापि ॥ कथं ॥ अस्मांश्चक्षरे समर्पितं निर्दिष्टं वन्द्यं पूज्यं
रवेर्वपुर्मण्डलम् ॥ कर्म ॥ अनुगतमन्वगायि । योग्यभवेत्तदित्याह—पूर्वमुदये प्रातः-
समये येन पुरस्कृताग्रे कृता समानिता च । उदये प्रागेव संध्यगम इति प्रामादम् ।
आपदि विपन्ममये । अस्नमय इति यावत् । तं सूर्यं कथं नानुयास्यति । अपि तु
यास्यत्येवेत्यर्थः । मनीषम एव एवेति भावः ॥

रक्तपीतकपिशाः पयोमुचां कोटयः कुटिलकेशि भ्रान्त्यमूः ।

द्रक्ष्यति त्वमिति संध्ययानया वर्तिकाभिरिव साधुमण्डिताः ॥

१ शिरोरुद्धैः २ उत्थितम् ३ तावता ४ पदम् ५ पथम् ६ मानवभेदम् ७ साध्यवेत्तया.
८ वर्तिकाभिः ९ वर्तिकाः

ह्येकेति ॥ हे इदिल्लकेति निवे । असुः पुरोगताः । रक्षाञ्च पीताञ्च कपि-
कञ्च तयोक्ताः । नानावर्णा इत्यर्थः । पयोधुषां कोटयोऽश्वयः ॥ “ स्यात्को-
टिरञ्चो चापाग्रे संख्याभेदमकर्षयोः ” इति विश्वः ॥ भान्ति । तास्त्वं द्रक्ष्यमी-
ति हेतोरेनया संध्यया ॥ कर्म्या ॥ वर्तिकाभिश्चशलाकाभिः साधु यथा तथा
गण्डिता इव भूषिताः किम्वित्युत्प्रेक्षा ॥

सिंहकेसरसटासु भूभृतां पल्लवप्रसविषु हुमेषु च ।

पश्य धातुशिखरेषु भानुना संविभक्तमिव सांध्यमातपम् ॥ ४६ ॥

सिंहकेति ॥ हे प्रिये । भूभृतां पर्वतानां मर्वान्धनां मिहानां केसराः किञ्च-
त्का इव याः सटाः स्कन्धकेशास्तासु । पल्लवानां ममवो येषु तेषु हुमेषु च । त-
था धातुशुक्तेषु शिखरेषु च । भानुना संविभक्तं सम्याग्बभूव दत्तामिव सांध्य-
मातपं पश्य । केसरादीनामात्मसदृशत्वात्सुहृद्भूततया मूर्ध्याऽस्तगमनमथ आ-
सन्नमृत्युः पुरुष आत्मघनमिव धनीभूतं तात्कालिकमातपं तेभ्यो दत्त्वास्ते ग-
च्छतीति भावः ॥

अद्विराजतनये तपस्विनः पावनाम्बुविहिताञ्जलिक्रियाः ।

ब्रह्म गूढमभिसंध्यमाहृताः शुद्धये विधिविदो गृणन्त्यमी ॥ ४७ ॥

अद्वीति ॥ हे अद्विराजतनये । विधाविदस्तर्पस्विनोऽमी ब्राह्मणाः । अभि-
संध्यं संध्यार्थाभ्याप्य । पावनं पवित्रं यदम्बु तेन विहिताञ्जलिक्रियार्थदानं
धैर्यधोक्ताः । भून्वेति शेषः । शुद्धये आत्मशुद्धिं कर्तुमाहृता आदरयुक्ताश्च स-
न्तः । गूढं रहस्यभूतं ब्रह्म गायत्रीं गृणन्ति । जपन्तीत्यर्थः ॥

तन्मुहूर्तमनुमन्तुमर्हसि प्रस्तुताय नियमाय मामपि ।

त्वां विनोदनिपुणः सखीजनो बल्लुवादिनि विनोदयिष्यति ४८

तद्विति ॥ हे बल्लुवार्दिनि मिष्टमार्पाण । तत्तस्मान्कारणान्प्रस्तुताय मा-
ध्याय नियमाय विधये नियमं कर्तुं मामपि मुहूर्तं क्षणमात्रमनुमन्तुं न्वं मच्छे-
त्यनुमननं कर्तुमर्हसि । तथा त्वां विनोदे विनोदकरणे निपुणः कुशलः सखी-
जनो विनोदयिष्यति ॥

निर्विभ्रुज्य दशनच्छदं ततो वाचि भर्तुरवधीरणापरा ।

शैलराजतनया समीपगामाललाप विजयामहेतुकम् ॥ ४९ ॥

१ प्रभृता. २ धातुशिखरेषु चात्मनः; वास्तुशिखरे निवसताः; धातुशिखरेषु चात्मना. ३ वा-
चिभक्तवसुधास्वपस्विनः. ४ रक्षिता. ५ अभिसाप्यम्. ६ सिद्धये. ७ सवेतुकम्.

निर्मितेषु पुत्रेषु ॥ ततोऽनन्तरं शैलराजतनया पार्वती दक्षवल्कदयोर्दुर्निर्मितेषु
वक्रविजयाया भर्तृर्वाच्यवन्धीरभापरा तिरस्कर्तुमक्ता । सुतमप्यष्टश्वतीश्वरः । लक्ष्मी-
पता विजयानाघीं मन्वीम् । अहेतुकं निष्कारणमाललाप । भालापं कुतवतीश्वरः ॥

ईश्वरोऽपि विवस्तास्ययोचितं मन्त्रपूर्वमनुतस्थिवान्विधिम् ।

पार्वतीमवचनामसूयया प्रेषुपेत्य पुनराह सस्मितम् ॥ ५० ॥

ईश्वर इति ॥ दिवमान्यये मार्यकाल उचितं विधिं मन्त्रपूर्वं यथा तथा नुत-
स्थिवान्कृतवान्नीश्वरोऽप्यमुग्नया मां सक्ता गत इत्याभिप्रायर्गभितयंर्ष्यावचनाम-
मापमानाम् ॥ “वच परिग्रापणे” । कर्त्तरि ल्युः ॥ पार्वतीं प्रेषुपेत्य मयीपभागस्य
पुनः सस्मितं यथा तथाहांक्तवान् ॥

सुख कोपमनिमिसकोपने संध्यया प्रणमितोऽस्मि नान्यथा ।

किं न वेत्ति सहधर्मचारिणं चक्रवाकसमवृत्तिमात्मनः ॥ ५१ ॥

मुवेति ॥ हे अनिमित्तकोपनेऽकारणकोपने । कोपं कोपे सुख । यतोऽस्म्यहं
संध्यया ॥ कर्ष्या ॥ प्रणमितो नान्यथा । अहं संध्यवशं गतो नान्यावशं गतः ।
अनः कोपं ॥ कुर्वित्यर्थः । अथ च । आत्मनः सहधर्मचारिणं माम् । मंध्यां कर्तुं
मच्छन्तमिति शेषः । चक्रवाकेन मया वृत्तिर्यस्य न किं न वेत्ति । इदानीमुपयोः
मियानिरहमिन्नत्वाद्वाति भावः ॥

निर्मितेषु पितृषु स्वयंभुवा या तनुः सुतनु पूर्वमुज्झिता ।

सेयमस्तमुदयं च सेवेते तेन मानिनि ममात्र गौरवम् ॥ ५२ ॥

निर्मितेष्विति ॥ हे सुतनु । स्वयंभुवा ब्रह्मणा निर्मितेषु कल्पितेषु पितृषु
तनुः सूक्ष्मा या संध्या पूर्वमुज्झिता । सेयं संध्यास्तमुदयं च सेवेते । तेन कारणेन ।
हे मानिनि । ममात्र गौरवमादरः । अस्मीत्यर्थः ॥

तामिमां तिमिरवृद्धिपीडितां शैलराजतनयेऽधुना स्थिताम् ।

एकतस्तटतमालमालिनीं पश्य धातुरसनिष्प्रगामिव ॥ ५३ ॥

तामिति ॥ हे शैलराजतनये मिये । तामिमां संध्यामधुनकतः पूर्वत्र तिमिर-
वृद्धिपीडितायतएव तदे तमालानां माला यस्यास्तयोक्तां धातूनां गेरिकादीनां
रसस्य निष्प्रगां नदीतिव स्थितां पश्य ॥ उपमालंकारः ॥ मालिनीत्व “जीवा-
दिभ्यश्च” इतीति ॥

१ अनुविष्टवान्. २ सोऽभ्युपेत्य. ३ प्रणमितः. ४ अन्यथा. ५ उत्तिष्ठता. ६ सेव्यते. ७ वृत्ति.
८ भूमिलममिव संवत्ति स्थिताम्; भूमिलममिव संमतिष्ठिताम्

सांध्यमस्तमितशेषमातर्प रक्तलेखमपरा विभर्ति दिक् ।

संपरायवसुधासङ्गोणितं मण्डलाग्रमिव तिर्यगुज्झितम् ॥ ५३ ॥

सांध्यमिति ॥ अपरा प्रतीची दिक् । अस्तमितं शेषं च सांध्यम् । तथा रक्ता-
लेखा पङ्क्तिरस्य । तथा संपराया सांघ्रायिकी या वसुधा तत्र सङ्गोणितं सरक्तवत-
एव तिर्यगुज्झितं तत्तं मण्डलस्याग्रमिव स्थितमातर्प विभर्ति ॥

यामिनीदिवससंधिसंभवे तेजसि व्यवहिते सुमेरुणा ।

एतदन्धतमसं निरङ्कुशं दिक्षु दीर्घनयने विजृम्भते ॥ ५५ ॥

यामिनीति ॥ हे दीर्घनयने प्रिये । यामिनीदिवसयोः संधौ संध्यायां तद्व-
वति तयोक्तं सांध्ये तेजसि सुमेरुणा व्यवहितेऽन्तर्हिते मति निरङ्कुशं निरर्गलमे-
तत्पुरोवर्त्तन्धतमसं गार्ह तयो दिक्षु विजृम्भते प्रमरति । संध्यापि विलीनेत्यर्थः ॥

नोर्ध्वमोक्षणगतिर्न चाप्यधो नाभितो न पुरतो न पृष्ठतः ।

लोक एष तिमिरौघवेष्टितो गर्भवास इव वर्तते निशि ॥ ५६ ॥

नोर्ध्वमिति ॥ निशि तिमिरौघेण वेष्टित एष लोको गर्भवास इव वर्त-
ते । गर्भस्थित इव प्रतिभाममानन्वार्दानि भावः । यत ईक्षणानां लोकनेत्राणां
गतिः प्रसर ऊर्ध्वं न । तथाधोऽपि न । तथाभितो वामदक्षिणोऽपि न । तथा
पुरतो न । पृष्ठतश्च न । गर्भस्थितवज्जनैः कुत्रापि नावलोकयन् इत्यर्थः । ततो
निशात्तृणौ गर्भेर्हान्त्वोन्मेषा ॥

शुद्धमाविलमवस्थितं चलं वक्रमार्जवगुणान्वितं च यत् ।

सर्वमेव तमसा समीकृतं धिङ्महत्त्वमसता हृतान्तरम् ॥ ५७ ॥

शुद्धमिति ॥ शुद्धं निर्मलमाविलं मलिनमवस्थितं स्थिरं चलं चरिष्यु वक्रं
कुटिलमार्जवगुणेनर्जुनगुणेनान्वितं सरलं च यत् । तन्मवमेव तमसा समीकृत-
म् । तमोव्याप्त्या पृथगभाममानन्वार्दानि भावः । तथाहि । अमतां कादाचित्क-
मपि महत्त्वं धिक् । यतो हृतान्तरं समीकृतमदमदुग्धम् । अत्र सामान्येन विशेष-
वत्समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

ब्रह्ममुन्नमति यज्वना पतिः शार्वरस्य तमसो निषिद्धये ।

पुण्डरीकमुत्ति पूर्वदिग्मुखं कैतकैरिव रजोभिरोहतम् ॥ ५८ ॥

१ उत्थितम् . २ निरर्गलम् . ३ तिमिरौघ . ४ हृतान्तरम् ; अन्तरम् . ५ वज्जनैः . ६ पश्य
विष्णुसूक्तम् ; दिक्षु च यथा . ७ जाम्बवम् .

नूनमिति ॥ हे शुभरीकृष्णि कमलमृत्ति मित्रे । नूनं वन्दनार्हं हिमनां
पतिचन्द्रः शार्वरस्य शार्वरीसंवाचिन्नस्तमसो निषिद्धये निवृत्तव उभयस्युदेवि ।
अतएव केतकैः केनकर्मबन्धिभी रजोभिरिवाहतं व्याप्तं पूर्वदिशो मुखम् । प-
श्येति शेषः ॥

मन्दरान्तरितमूर्तिना निशा लक्ष्यते शशभृता सतारका ।

त्वं मया प्रियतस्वीतमागता श्रोष्यतेव वचनानि पृष्ठतः ॥ ५९ ॥

मन्दरेति ॥ सतारका मनक्षत्रा निशा रात्रिभेदेन गिरिणान्तरिता मूर्-
तिर्यस्य तेन शशभृता चन्द्रेण प्रियमग्नीभिः समागता मालिता त्वं पृष्ठतः स्थि-
त्वा वचनानि श्रोष्यता मयेव लक्ष्यते ॥ उपमालंकारः ॥

रुद्धनिर्गमनमा दिनक्षयात्पूर्वेदृष्टतनु चन्द्रिकास्मितम् ।

एतदुद्गिरति चन्द्रमण्डलं दिग्ग्रहस्यमिव रात्रिनोदितम् ॥ ६० ॥

रुद्धमिति ॥ आ दिनक्षयादिनक्षयं मर्यादीकृत्य रुद्धनिर्गमनं रुद्धोदयम् ।
अथ च ॥ पूर्वस्यां दृष्टा तनुर्यस्य ॥ “ सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्रावः ” इति पूर्वा-
सब्दस्य पुंवद्रावः ॥ एतच्चन्द्रमण्डलम् ॥ कर्तुं ॥ रात्र्या नोदितं कथयितुं मेरितं
सत् । चन्द्रिकैव स्मितं यस्मिन्कर्मणि यथा तथा दिशः पूर्वस्यां रहस्यमुद्गि-
रतीव वमतीव । यथा मेर्या काचिकेनचिद्वारा मपत्नीरहस्यं कथयति तथा
रात्रिरुपा क्री दिपपायाः स्त्रियो रहस्यं तदवयवमदर्शनं प्रकटयति । त्वं पश्येत्य-
भिप्रायः ॥ उत्प्रेमालंकारः ॥

पश्य पक्षफलिनीफलत्विषा बिम्बलाञ्छितवियत्सरोम्भसा ।

विप्रकृष्टविवरं हिमांशुना चक्रवाकमिथुनं विडम्ब्यते ॥ ६१ ॥

पश्येति ॥ पक्षा या फलिनी तस्याः फलं तस्य निर्वाहव न्विह यस्य । तथा
बिम्बेन लाञ्छितं योजितं वियन्मरोऽम्भश्च येन । उभयत्रापि दृश्यमानेनेत्यर्थः ।
हिमांशुना चन्द्रेण ॥ कर्त्ता ॥ चक्रवाकयोमिथुनं तीरस्थं विडम्ब्यते प्रतार्यते ।
यतो विप्रकृष्टं न जातं विवरमन्तरमुभयोस्तारतम्यं यस्य । त्वं पश्य । तरःप्रति-
बिम्बितचन्द्रमण्डलं फलिनीफलभ्रान्त्या जिघृक्षुतापूर्वकमुद्दिश्य गच्छन्मिथुनं
वस्तुतस्तु तत्र फलिनीफललाभाभावाच्चस्तशस्त्रेण मूषत इति भावः ॥ “ फलित्व-
विधिसायां च फलिन्याम् ” इति मेदिनी ॥

१ रात्रिनोदिता. २ चन्द्रमण्डलम्. ३ विप्रकृष्टविभुरम्; विप्रकृष्टविवरम्; विप्रकृष्टविवरम्.

शंखमोचयितेर्नवोदयाः कर्णपूररचनाकृते तेषु ।

अग्रनखचक्षुचिकोर्मलारत्नेषुमयनखसंपुटैः कैराः ॥ ६२ ॥

पश्येति ॥ हे प्रिये । नव उदयो येषाम् । तथाप्रगल्भा नूतना ये यवास्तेषां चक्षुषोऽङ्गुरास्तद्वत्कोमलाः । ओषधीनां पत्त्युचन्द्रम्य कराः किरणाः कर्णपूरस्वरचनाकृते रचनार्थं तवाग्राणि ये नखसंपुटास्तैः । तेषामतिनैऋत्यादिति भावः । छेत्तुं द्विभाकर्तुं शक्यम् । शर्कर्भूयत इत्यर्थः ॥ शक्नोते: " अहलोः— " इति भावे ण्यत् ॥ यवाङ्गुरवन्कोमलाश्चन्द्रकरानुत्तार्य त्वया कर्णपूरं कर्तुमुत्साहः क्रियतामिति भावः ॥

अङ्गुलीभिरिव केशसंचयं संनिगृह्य तिमिरं मरीचिभिः ।

कुङ्कुलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥ ६३ ॥

अङ्गुलीभिरिति ॥ शशी चन्द्रः । कुङ्कुलीकृते मीलिते मण्डले एव लोचने यस्य तथोक्तं रजन्या भुवं वदनम् । अङ्गुलीभिर्गन्ध मरीचाभिः किरणैः केशसंचयमिव तिमिरं तपः संनिगृह्य दृष्टाद्गृहीत्वा । चुम्बतीव । अन्योऽपि कश्चिन्मुम्बन्के-शसंचयं संनिगृह्णाति । चुम्बनममये केशमनिग्रहे यः कोऽपि रसोद्बोधः स तद्देयकवेद्य इत्यर्थः ॥ समामोक्तिरलंकारः ॥

पश्य पार्वेति नवेन्दुरश्मिभिर्भिन्नसान्द्रतिमिरं नभस्तलम् ।

लक्ष्यते द्विरदभोगेन दूषितं संप्रसादमिव मानसं सरः ॥ ६४ ॥

पश्येति ॥ हे पार्वति । नवम्येन्द्रा रश्मिभिर्भिन्नं सान्द्रं मयनं तिमिरं यस्य तन्नभस्तलं द्विरदभोगेन दूषितं मानसं भावपुनश्च कालान्तरंण समसादं निर्मलं मानसं मर इव लक्ष्यते । त्वं पश्य । जलम्य नीलवर्णादिति भावः ॥

रक्तभावमपहाय चन्द्रमा जात एष परिशुद्धमण्डलः ।

विक्रिया न खलु कालदोषजा निर्मलप्रकृतिषु स्थिरोदया ॥ ६५ ॥

रक्तभाचमिति ॥ हे प्रिये । एष चन्द्रमा रक्तभावं रक्तमानमपहाय शुक्ला परिशुद्धं निशदं मण्डलं यस्य तथोक्तो जातः । तथाहि । निर्मलप्रकृतिषु खलु कालदोषेण जाता विक्रिया विकाराः स्थिर उदय उत्पत्तिर्यस्यास्तादृशी न भवति खलु ॥ सामान्येन विशेषममर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

१ सख्यः. २ नवोदयः. ३ नवाः. ४ कोमलः. ५ करः. ६ भगवान्; सामिभिः; संभिभिः.
७ संमसीदत्. ८ दय.
९२

उज्जतेषु शशिनः प्रभा स्थिता भिन्नसंभवपरं निशातसः ।

नूनमात्मतदृशी प्रकल्पिता वेषसा हि' गुणदोषयोर्गतिः ॥ ६६ ॥

उज्जतेष्विति ॥ हे प्रिये । शशिनः प्रभा चन्द्रकोशतेषु खलेषु स्थिता वर्तते । तथा निशातसः ॥ कर्तुं ॥ निम्नेषु नीचेषु मंत्रयो यस्य मयोक्तं वर्तते । तथाहि । गुणदोषयोर्गतिर्विधमा विधिना । आत्मना नीचनोचेन च सदृशी प्रकल्पिता रक्षिता हि नूनम् । नीचान्मा नीचस्य एव भवति । उच्चात्मा उच्चस्य एवेत्यर्थः ॥

चन्द्रपावजनितप्रवृत्तिभिश्चन्द्रकान्तजलबिन्दुभिर्गिरिः ।

मेखलातरुषु निद्रितान्मून्बोधयत्यसमये शिखण्डिनः ॥ ६७ ॥

चन्द्रेति ॥ गिर्याम्बलाम् नितम्बेषु ये नखम्बेषु निद्रितान्मून्मानमून्शिखण्डिनो मयूरान् । चन्द्रस्य पादैर्जनित प्रवृत्तिर्निर्गमनं येषां तैश्चन्द्रकान्तस्य ये जलबिन्दवस्तैः कृत्वा समये बोधयति जागरयति ॥ “मेखला खड्गवन्धे स्यान्काशीशैलमितम्बयोः” इति मेदिनी ॥

कल्पवृक्षशिखरेषु संप्रति प्रस्फुरन्निरिव पश्य सुन्दरि ।

हारयाष्टिरचनामिवांशुभिः कर्तुमागतकुतूहलः शशी ॥ ६८ ॥

कल्पेति ॥ हे सुन्दरि । संभति शशी चन्द्रः प्रस्फुराद्गर्ग्यंशुभिः कृत्वा हारयाष्टिरचनां कर्तुमागतं कुतूहलं यस्य तथोक्तः मन । कल्पवृक्षयुक्तेषु शिखरेषु । वर्तत इति शेषः । इव किम् । न्वं पश्य । यथा कांश्चलीलपट्टमूत्रेण मुक्ताहारं विरलतया योजयति तथायं चन्द्रोऽपि वृक्षपत्रान्तरालगतस्वीयकिरणमुक्ताफलैर्वृक्षपत्रच्छायाकापणा नीलिन पट्टमूत्रेण च हारयाष्टिं कर्तुमावेहागत इति भावः ॥

उज्जतावनतभाववक्षया चन्द्रिका सतिमिरा गिरेरियम् ।

भक्तिभिर्बहुविधाभिरर्पिता भाति भूतिरिव मत्तहंस्तिनः ॥ ६९ ॥

उज्जतेति ॥ हे प्रिये । गिरेरुज्जतावनतभाववक्षया भक्तिभिरेयं चन्द्रिका बहुविधाभिर्भक्तिभी रचनाभिरर्पिता मत्तहंस्तनो भूतिः संपादिव भाति ॥ उज्ज-
मासंकारः ॥

१ ६६; एव. २ इमाद्. ३ अधिकस्य सुन्दरि; इव मधुसुन्दरि. ४ मयनम्. ५ उज्ज. ६ भागवत्तया. ७ इतिवः.

एतदुन्मूल्यतमीतमैश्वर्यं बोहुममममिव प्रभारस्तम् ।

मुक्तपदद्विरावमजसा भिद्यते कुमुदमा निबन्धनात् ॥ ७० ॥

एतदिति ॥ उच्छृङ्खलितं यथा तथा पीतमैश्वर्यं चान्द्रं प्रभारमं बोहुममममिव-
वैतकुमुदम् । मुक्तः पददानां भ्रमराणां विरावः शब्दो येन तथोक्तं सत् । अ-
जसा इति ॥ “ द्वाग्भट्टिन्यजसाद्वाय ” इत्यमरः ॥ आ निबन्धनाभिरवशेष-
बन्धनाद्भिद्यते ॥ सकर्मकाणामपि कर्माविवक्षयाकर्मकत्वात्कर्मकर्तारं लट् ॥ अ-
न्योऽपि बहुमात्रादिरमं पिबन्धमादरो भवति तद्वत् ॥

पश्य कल्पतरुलम्बि शुद्धया ज्योत्स्नया जनितरूपसंशयम् ।

मारुते चलति चण्डिके बलाद्भ्रज्यते विपरिवृत्तमंशुकम् ॥ ७१ ॥

पश्येति ॥ हे चण्डिके । कल्पतरौ लम्बि लम्बायमानत्वेन वर्तमानं शुद्धया
ज्योत्स्नया चन्द्रकान्त्या जनितो रूपस्य संशयः संदेहो यत्र । उभयोरपि शुक्ल-
त्वादिति भावः । एतादृशमंशुकं वस्त्रं मारुते चलति सति विपरिवृत्तं सद्रूपदृश्य-
ज्यते । व्यक्तत्वेन ज्ञायत इत्यर्थः । त्वं पश्य ॥

शक्यमङ्गुलिभिर्हन्ति तैरधः शाखिनां पतितपुष्पपेशलैः ।

पत्रजर्जरशशिप्रभालवैरेभिरुत्कचयितुं तवांलकान् ॥ ७२ ॥

शक्यमिति ॥ हे प्रियं । अधः पतितपुष्पवन्पेशलैः मुन्दरैः । तथाङ्गुलि-
भिर्हन्ति तैरधः शाखिनां सर्वाङ्गुलिभिः पत्रजर्जरता ये श-
शिनः प्रभाया लवा अंशास्तेभ्योवालकानुत्कचयितुमुद्गायितुं शक्यम् । शक्येन
श्रूयतामित्यर्थः । काचित्तव मन्त्री पुष्पप्रार्तिनाभित्वेन वृक्षाधःपतितजर्जरीभूतच-
न्द्रकान्तिशकलैः केशानुद्ग्रथयित्वाति भावः ॥

एष चारुमुखि योग्यतारया युज्यते तरलबिम्बया शशी ।

साध्वसादुपगतप्रकम्पया कन्ययेव नवदीक्षया वरः ॥ ७३ ॥

एष इति ॥ हे चारुमुखि । एष शशी । वरः परिणेतुः नवदीक्षया नवपरिण-
मयातएव साध्वसादुपगतः प्रकम्पो यस्यास्तया कन्ययेव । तरलबिम्बया कथ-
कम्पलया योग्यतारया सादृशतारकया युज्यते युनक्ति । त्वं पश्य ॥

१ उच्छृङ्खलितम्. २ सोढुम्. ३ चण्डिके चलम्. चण्डि केवलम्. ४ उद्गायितुम्. ५ कोमलैः.
॥ अलङ्कारः अलङ्कारः. ७ चन्द्रमुखि. ८ पश्य तारया; शीवतारया.

पाकमिश्रंशरकाण्डगौरचोरुहसस्यैकतिजप्रसवयोः ।

रोहतीव तव गण्डलेखयोश्चन्द्रबिम्बनिहिताक्षिचन्द्रिका ॥७२॥

पाकमिति ॥ हे प्रिये । चन्द्रबिम्बेन निहिता स्थापिता तवाक्षि नेत्रे वा चन्द्रिका सा । पाके बिम्बो यः शरकाण्डस्तृणविशेषस्तद्गौरयोः । तयोर्लसन्व-
कृतिजः स्वभावजः प्रमादः प्रमदना ययोस्तयोस्तव गण्डलेखयोरुपरि रोहतीव ।
आरोहणं करोतीत्युच्यते ॥

लोहितार्कमणिभाजनार्पितं कल्पवृक्षमधु विभ्रति स्वधम् ।

त्वामियं स्थितिमतीमुपागता गन्धमादनवनाधिदेवता ॥ ७५॥

लोहितेति ॥ लोहिता रक्ता येऽर्कमणयस्तेषां भाजनं पात्रं तत्रार्पितं स्वा-
पितं कल्पवृक्षाणां मधु मकरन्दस्तीक्ष्णभ्रतीयं गन्धमादनवनस्याधिदेवता स्थिति-
मतीं स्थिरां तामुद्दिश्य स्वयमुपागतां त्वं पश्य । तुभ्यं मादरां दातुमागच्छतीत्यर्थः ॥

आर्द्रकेसरसुगन्धि ते मुखं मत्तरक्तनयनं स्वभावतः ।

अत्र लब्धवसतिर्गुणान्तरं किं विलासिनि मेदः करिष्यति ७६

आर्द्रेति ॥ हे विलासिनि । अत्र लब्धा वसांतिनिवामो येन तथोक्तो मेदः किं
कीदृशं गुणान्तरमन्यं गुणं करिष्याति । अपि तु नेत्यर्थः । यतस्ते तव मुखं स्वभा-
वतः स्वभावेनैवार्द्रकेसरवत्सुगन्धि । तथा मत्ते रक्ते नयने यस्य तथोक्तं चास्ति ।
वे ये मेदगुणास्ते ते मेदात्प्राप्तेव वर्तन्ते । अतः किमनेन मेदेन कर्तव्यमिति भावः ॥

मान्यभक्तिरपवा सखीजनः सेव्यतामिदमनङ्गदीपनम् ।

इत्युदारमभिधाय शंकरस्तामपाययत पानमम्बिकाम् ॥७७॥

मान्यभक्तिरिति ॥ हे प्रिये । अथवा मान्या भक्तिर्भावो यस्य तादृशः
सखीजनोऽनङ्गस्य कामस्य दीपनमिदं यधु मेव्यतामित्युदारमभिधाय शंकरस्ता-
मम्बिकां पार्वतीं पानं मादरामपाययत ॥

पार्वती तदुपयोगसंभवां विक्रियामपि सतां मनोहराम् ।

अप्रतर्क्यविधियोगनिर्मितामांघ्रतेव सहकारतां ययौ ॥ ७८॥

पार्वतीति ॥ पार्वती ॥ कर्त्री ॥ तदुपयोगसंभवां मद्यपानजन्यां विक्रिया-
मपि सतां मनोहराम् । आभ्रताभ्रतपप्रतर्क्यां दुर्ज्ञेयो यो विधियोगोऽनुष्ठानयो-

१ कण्डू. २ मतिरुक्तिप्रसन्नयोः मतिरुक्तिः प्रदीप्तयोः. ३ उपस्थिता; समानता. ४ मांघ्र-
तः रक्तमेव; मत्तेमेव. ५ कम्. ६ मधुः. ७ दीपकम्. ८ उपभोग. ९ निमित्ता. १० नयनम्.

नस्तेन विर्मिताः । तद्विचारकवित्तौरयसमिध नवी । मारुतार्थः ॥ “आश्रयतो
रसालोऽसौ सहकारोऽवित्तौरयः” इत्यमरः ॥ आश्रयेवानुष्ठानविशेषेण यथा सह-
कारं वर्धते तद्विक्रियापि मनोहराभूदिति भावः ॥

तैरक्षणं विपरिवर्तितद्वियोर्नेप्यतोः शयनमिद्वारागयोः ।

सा बभूव वंशवर्तिनी द्वयोः शूलिनः सुवदना मदस्य च ॥७९॥

तत्क्षणमिति ॥ तत्क्षणं यदि राधानानन्तरसमय एव सा सुवदना पार्वती
विपरिवर्तिता नष्टा द्विष्योरत एवेदः मृदो रागो यथोरत एव शयनं नेप्य-
तोः । मुरतार्थमिति भावः । शूलिनः शिवस्य मदस्य चेतनयोर्द्वयोर्वंशवर्तिनी वंश-
गता बभूव ॥

घूर्णमाननयनं स्खलत्कथं स्वेदविन्दु मदकारणस्मितम् ।

आननेन न तु तावदीश्वरश्चक्षुषा चिरमुमामुखं पयी ॥ ८० ॥

घूर्णेति ॥ घूर्णमाने नयने यत्र । तथा स्खलन्ती कथा वाग्यत्र । तथा स्वेद-
स्य बिन्दवो यत्र । मदरूपिणा कारणेन स्मितं मन्दहासश्च यत्र । तदुभायाः
पार्वता मुखमीश्वरः शिवस्त्वावन्मथमं चिरं चक्षुषा पयी मादरं ददर्श । आननेन
तु न पपाविन्यर्थः ॥

तां विलम्बितपनीयमेखलामुद्वहजघनभारदुर्वहाम् ।

ध्यानसंभृतविभूतिगेश्वरः प्राविशन्मणिशिलागृहं रंहः ॥ ८१ ॥

तामिति ॥ ध्यानेन संभृता मंषादिता विभूतिरूपभोगमाधनमंषात्तरेण स ई-
श्वरो विलम्बितपनीयस्य मुवर्णस्य मेखला काशीं यस्याम्नाम् । तथा ज-
घनमारेण दुर्वहा दुःखेन वाटुं शक्याम् ॥ बहनेः “इपदुःसुषु कृन्नाकृन्नायेषु”
इति खल ॥ तां पार्वतीमुद्वहन्मन । गृह गकान्ते मणिशिलानां गृहं प्राविशत् ॥

तत्र हंसधवलोत्तरच्छदं जादवीपुलिनचारुदर्शनम् ।

अध्यशेत शयनं प्रियासखः शारदाभ्रमिध रोहिणीपतिः ॥ ८२ ॥

तत्रेति ॥ तत्र मणिशिलागृहे स हरो हंस इव धवल उत्तरच्छदः शयनोपरि-
त्तनं वस्त्रं यस्य । तथा जादवीपुलिनचारु दर्शनं यस्य तच्छयनं पल्पद्म् । रोहि-
णीपतिश्चन्द्रः शारदं शरत्कालिकमभ्रं मेघमिव । प्रियासखः सन् । पार्वतीसहित
इत्यर्थः । अध्यशेतामिश्रितम् ॥ “अधसीत्-” इति कर्मसङ्गः ॥

१ वज्रणे. २ विपरिवृत्तलम्बयोः. ३ वाञ्छतोः. ४ वंशवर्तिता. ५ स्खलद्वयः; स्खलकृत्कम्.
६ संभृतिविभूतिरूपः; संभृतिविभूतिगोचरम्; संभृतिविभूतिगोचरम्. ७ बहनेः.

लिङ्गेष्वेतामबलुप्तचन्दनं द्रव्यस्यार्पितजलं समस्तरम् ।

तस्य तच्छिदुरमेखलागुणं पार्वतीरतमभूत् तृप्तये ॥ ८३ ॥

लिङ्गेति ॥ लिङ्गा विकृताः केशा यत्र । अवलुप्तं चन्दनं यत्र । व्यत्ययेना-
ज्ञानप्रयोज्यन्वेनापिना नस्या यत्र । तथा मयन्मरं ममणयकलहम् । तथा
छिदुरो भङ्गशीलो मेखलागुणः काश्मीयत्रं यत्र । एतादृशं तन्पार्वतीरतं तस्य शि-
वस्य तृप्तये नाभूत् । कामोन्मत्तस्योद्वेगलार्तादानं भावः ॥

केवलं प्रियतमादयालुना ज्योतिषामवनतासु पङ्क्तिषु ।

तेन तत्प्रतिगृहीतवक्षसा नेत्रमीलनकुतूहलं कृतम् ॥ ८४ ॥

केवलमिति ॥ ज्योतिषां नक्षत्राणां पङ्क्त्यवचननाम् मनीषु । रजन्यां प्रभा-
तकल्पार्पा मत्तामित्यर्थः । केवलं प्रियतमायां दयालुना । न तु क्षीणशक्तिनेत्यर्थः ।
तेन शिवेन तया पार्वत्या प्रतिगृहीतमार्त्ताङ्गितं वक्षो यस्य तथाक्तेन सता नेत्रमी-
लनस्य । निद्राया उर्ध्वाभिमताऽर्थः । कुतूहलं कृतम् । मुर्तामित्यर्थः ॥

॥ व्यबुध्यत बुधस्तवोचितः शातकुम्भकमलाकरैः समम् ।

मूर्च्छनापरिगृहीतकैशिकैः किंनरैरुषसि गीतमङ्गलः ॥ ८५ ॥

स इति ॥ बुधानां बुधकर्तृकं स्तव उचितः स शिव उषसि प्रभाते मूर्च्छनयोधा-
रणस्तरारोहावरोहेण । तदनुसारेणेत्यर्थः । परिगृहीताः कैशिका वीणातन्त्रवो यैस्तैः
किंनरैः किंपुरुषैर्गीतं मङ्गलं यस्य तथोक्तः मन । शातकुम्भस्य सुवर्णस्य यानि
कमलानि तेषामाकराः समूहास्तैः समं सह व्यबुध्यत । जन्मागारेत्यर्थः ॥ “स्नि-
हिषामाकरः स्यात्” इति कौशामाण्यादाकरशब्दस्य स्निवाचकत्वे सर्वापि
परिणतार्यपक्षपार्तन समूहवाचकत्वमपि सादृश्यम् । दृश्यमानार्थे बाधस्य वक्तु-
मशक्यत्वात् ॥

तौ क्षणं शिथिलितोपगूहनौ दंपती चलितमानसोर्मयः ।

पद्मभेदपिंशुनाः सिषेविरे गन्धमादनवनान्तमारुताः ॥ ८६ ॥

ताविति ॥ क्षणं शिथिलितं विरामगोचरीकृतमुपगूहनमाश्लेषो याभ्यां तौ
दंपती स्त्रीपुंसौ गौरीहरौ ॥ कर्मभूतौ ॥ चलितश्चालिता मानसस्य सरस ऊर्मयस्तरंगा-
यैः । एतेन शैत्योक्तिः । तथा पद्मानां भेदस्य प्रफुल्लतायाः पिंशुनाः सूचकाः । अनेन
लौगन्ध्योक्तिः । गन्धमादनवनान्तस्य मारुताः पवनाः सिषेविरे । सेवितवन्त इत्यर्थः ॥

१ लिङ्गचन्द्रसदयैः २ चन्द्रसदयैः ३ व्युत्पद्यमानैः ४ व्युत्पद्यमानैः ५ अतृप्तये ६ परिगृहीतः ७ तया
निवाधयेः ८ नक्षिकैः ९ समुपरीकृतः १० प्रविष्टिः ११ दक्षितः १२ निपुणः

उरुमुलकनखमार्गरोचिभिस्तत्प्राप्तं हस्तविलोचनं हरः ।

वाससः प्रशिथिलस्य संयमं कुर्वतीं प्रियतमामवारयत् ॥८७॥

कथिति ॥ उरुमुले या नखमार्गाणां नखक्षतानां राजयः पङ्क्तयस्ताभिः ॥
कूर्चीभिः ॥ हस्ते स्वविलोकनवशीकृते विलोचने यस्य तथोक्तो हरस्तत्सार्थं प्रभाव-
समये प्रकर्षेण शिथिलस्य वाससः संयमं बन्धनं कुर्वतीं प्रियतमां पार्वतीमवार-
यद्बन्धनं या कुर्वन्ति निवारयाचकं । नखक्षतविलोकनवशंवदत्वादिति भावः ॥

स प्रजागरकषायलोचनं गाढदन्तपरिताडिताधरम् ।

आकुलालकर्मरस्त रागवान्प्रेक्ष्य भिन्नतिलकं प्रियामुखम् ८८

स इति ॥ रागवान्म हरः प्रजागरेण रात्रिजागरेण कषाये म्लाने लोचने
यत्र । तथा गाढं यथा तथा दन्तः परिताडितोऽधरो यत्र । तथाकुला विरला अ-
लकाः केशा यत्र । तथा भिन्नं तिलकं यत्र । एतादृशं प्रियाया मुखं प्रेक्ष्यारंस्व
प्रसमाद । आत्मनः कर्तृत्वार्दान भावः ॥

तेन भिन्नविषमोत्तरच्छदं मध्यपिण्डतविसृत्रमेखलम् ।

निर्मलेऽपि शयनं निशात्यये नोज्झितं चरणरागलाञ्छितम् ८९

तेनेति ॥ निशात्यये प्रभाते निर्मलेऽपि प्रकटेऽपि सति तेन हरेण भिन्नोऽसौ
एव विषम उत्तरच्छद उपरितनं यस्मै यत्र । तथा मध्ये पिण्डता एकत्रीभूता विमृष्टा
सूत्ररहिता मेखला काशी यत्र । तथा चरणरागेण यानकेन लाञ्छितं रक्तीकुर्वं
य शयनं नोज्झितं न शक्तम् । मुखार्णवमप्रन्वार्दति भावः ॥

स प्रियामुखरसं दिवानिशं हर्षवृद्धिजननं सिपेविषुः ।

दर्शनप्रणयिनामदृश्यतामाजगाम विजयानिवेदनात् ॥९०॥

स इति ॥ हर्षवृद्धेर्जननमुत्पादकं प्रियामुखरसं दिवानिशं सिपेविषुः मेधितु-
मिच्छति तथोक्तः स शिवो विजयया पार्वतीमस्या यश्चिद्वेदनं स्वागमप्रापनं त-
स्मात् । तद्दोरेत्यर्थः । दर्शनं प्रणयिनामभिन्नापवनामप्यदृश्यतामदर्शनदातृत्वया-
जगाम प्राप । सर्वं त्यक्त्वा तल्लय एव जात इति भावः ॥

समविवसनिशीथं सङ्गिनस्तत्र शंभोः

शतमगमद्वतूनां सार्धमेका निशेव ।

१ पक्षिभिः. २ संभवम्. ३ परताडित. ४ अपास्तवित्रकम्. ५ मधि. ६ प्रियासुखरसम्.
७ निवेदितः. ८ सार्धम्.

न तु सुरतसुखेभ्यश्चिन्नहृणो बभूव

ज्वलन इव समुद्रान्तर्गतस्तज्जलौघैः ॥ ९१ ॥

समदिशसेति ॥ तत्र गन्धमादनगिरौ समाः प्रत्येकं समसंख्याका ये दिव-
स्ता दिनानि तेषां निशीथमर्थगात्रम् । तमभिध्याप्येत्यर्थः । सङ्गिनः सङ्गवतः । न
तु विषमदिन इत्यर्थः । शंभोः शिवमन्त्रिण मां किञ्चित्माधिकसंख्यवस्तूनां
शतमेका निशेष तन्मुन्यन्वेनागमदूषतीतम् । तथापि सुरतमुन्वेभ्यस्तु छिन्नहृणस्तुतो
न बभूव । ततो न विररामेत्यर्थः । इव यथा समुद्रान्तर्गतो ज्वलनो वाहवानल-
स्तज्जलौघैस्तुतो न भवति प्रत्यहं ज्वालयत्येव तद्वत् ॥ मालिनीहृत्तम्—“ननम-
ययुतेयं मालिनी भूमिलोकः” इति लक्षणात् ॥

इति श्रीपर्वणीकरोपनामकश्रीलक्ष्मणभट्टात्मजसतीर्णभक्तसंभवश्रीसीतारामकवि-
विरचितया संजीविनीसमारूढया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ
कुमारसंभवे महाकाव्ये समासुरतवर्णने नामाष्टमः सर्गः ।

नवमः सर्गः ।

तथाविधेऽनङ्गरसप्रसङ्गे मुखारविन्दे मधुपः प्रियायाः ।

संभोगवेद्यं प्रविशन्तमन्तर्दद्री पारावतमेकमीशः ॥ १ ॥

तथाविध इति ॥ प्रियायाः पार्वन्याः मन्त्रिणि मुखारविन्दे वदनकमले
मधुपो भ्रमरभूत ईशः शिवस्तथाविधे पूर्वोक्तप्रकारेऽनङ्गरसप्रसङ्गे कामरसावसरे
संभोगस्य वेद्यं गृह्यन्तः प्रविशन्तमेकं पारावतं कपोतं दद्री दृष्टवान् ॥ सर्ग-
ऽस्मिन्वृत्तमुपजानिः ॥

सुकान्तकान्तामणितानुकारं कूजन्तमाघूर्णितरक्तनेत्रम् ।

प्रस्फारितोल्लसविनयकण्ठं मुहुर्मुहुर्न्यञ्चितचारुपुच्छम् ॥ २ ॥

सुकान्तेति ॥ कथंभूतं पारावतम् । सुकान्तमतिमनोहरं यत्कान्तामणितं
रमणीरतिकूजितम् ॥ “मणितं रतिकूजितम्” इत्यमरः ॥ तस्यानुकारोऽनु-
करणं यत्र यस्मिन्कर्षणि यथा तथा कूजन्तं शब्दापमानम् । तथाघूर्णिते रक्तने-

ने येन वयोक्तम् । तथा मस्कारितो विस्तारित उक्तश्च उच्यते च विनम्रः कण्ठो
यस्य तम् । तथा शुद्धसुहृद्वारं न्यधिनः संकुचितभारः पुच्छः पश्चाद्भागो येन
तयोक्तमित्यर्थः ॥ “ पुच्छः पश्चान्मदेशे स्यात् ” इति विश्वः ॥

विशृङ्खलं पक्षतियुग्ममीपदधानमेतन्मन्दगतिं मदेन ।

शुभ्रांशुवर्णं जटिलाग्रपादमितस्ततो मण्डलकैश्चरन्तम् ॥ ३ ॥

विशृङ्खलमिति ॥ पुनः कथं धृतम् । विशृङ्खलं विगतशृङ्खलाकम् ॥ अनेन
विशेषणेन कदाचिन्कम्प्यापि बन्धनाभावस्य चोतनान्मवेच्छाविहासिन्वं ध्वन्यते ॥
“ शृङ्खला पुष्कटीवस्वन्धेऽपि निगर्होऽपि च ” इति विश्वः ॥ पक्षतोः पक्षमूल-
योर्युग्मं द्वयम् ॥ “ पक्षतिः ” इति निमग्नयः ॥ तथेयन्मदेन हेतुनानन्दगतिं च
दधानम् । तथा शुभ्रांशोश्चन्द्रस्य वर्णे उच्यते वर्णो यस्य तम् ॥ “ विधुः शुभ्रांशुः
शुभ्रांशुः ” इत्यमरः ॥ तथा जटिलो जटायुक्ताग्रपादो यस्य तम् ॥ “ जटिलस्तु
जटायुक्तः ” इति विश्वः ॥ तथा मण्डलकैर्मण्डलाकारगतिर्विशेषैर्गन्तव्यतश्चरन्तं
भ्रममाणम् । तं कपोतं ददशेति संबन्धः ॥ “ मण्डलके ” इति पाठे सुरतमण्डप
इति व्याख्येयम् ॥ विविधेतादृशेषकम् ॥

रतिद्वितीयेन मनोभवेन हृदात्सुधायाः प्रविगाह्यमानात् ।

तं वीक्ष्य फेनस्य चयं नवोत्थमिवाभ्यनन्दत्क्षणमिन्दुमौलिः ॥ ४ ॥

रतीति ॥ रत्या स्पर्श्या द्वितीयेन । रतिमहायेनेत्यर्थः । मनोभवेन ॥ कर्षा ॥
प्रविगाह्यमानादवलोक्यमानात्सुधाया उदाग्रवमुत्थमुत्पन्नं फेनस्य चयमिव स्थितं
तं कपोतं वीक्ष्येन्दुमौलिः शिवः क्षणमभ्यनन्ददस्तीतीति ॥ कपोतरूपे वर्तमानं
धवलमरूपधर्मेण गम्यमानं फेनचयरूपवस्तु-प्रेक्षणादुत्पन्नं भालंकारः ॥

तस्याकृतिं कामपि वीक्ष्य दिव्यामन्तर्भवञ्छुभ्रविहङ्गमग्रिम् ।

विचिन्तयन्संविदिदे स देवो भूभङ्गभीमश्च रुपा बभूव ॥ ५ ॥

तस्येति ॥ अन्तर्भवतीत्यन्तर्भवः । सर्वान्तर्गतापीत्यर्थः । स देवो हरः । दि-
व्यां भव्यां कामपि लोकोत्तरां तस्य पारावृत्तस्याकृतिं वीक्ष्य श्रवणा कृतवेन
विहङ्गं कपोतस्वरूपधाम्निमग्निं विचिन्तयन्स्वनर्कयन्मौलिविहङ्गं विजज्ञे । निश्चया-
त्मकबुद्ध्याग्निरेवायमिति बुद्धय इत्यर्थः ॥ “ मयो गम्यच्छि- ” इत्यादिनाम्पनेपदम् ॥
रुपा भुवोर्भेदेन भीमो भयंकरश्च बभूव । अमामयिकागमनकारित्वादिति भावः ॥

स्वरूपमास्याय ततो द्रुताशखसन्वेष्टकम्पकृताजलिः सख ।

प्रवेपमानो नितरां स्मरारिमिदं वधो व्यक्तमथोऽधुवाच ॥ ६ ॥

स्वरूपमिति ॥ ततोऽनन्तरं द्रुताशोऽग्निस्त्वमान्निभ्यन्मन् ॥ “ वा आश्व-”
इत्यादिना वृकान्पकृताश्च इत्यन ॥ स्वरूपमाश्रयं रूपमास्यायाश्चित्य । अथ स्वरू-
पाश्रयणानन्तरम् । वल्गुद्रवन्कम्पो यथा तथा कृतो बद्धोऽजलियेन तथा नि-
तरां प्रवेपमानः कम्पमानश्च मन । स्मरारिं शिखं व्यक्तं स्फुटमिदं वक्ष्यमाणं वधो-
ऽधुवाचोक्तवान् ॥ “ दृष्टाव-” इत्यादिना युवो द्विकर्मकत्वम् ॥

असि त्वमेको जगतामधीशः स्वर्गोक्तसां त्वं विषदो निर्हसि ।

ततः सुरेन्द्रप्रमुखाः प्रभो त्वामुपासते दैत्यवैरविधूताः ॥ ७ ॥

अस्मीति ॥ हे प्रभो । त्वमेको जगतामधीशोऽसि । त्वत्सदृशो जगतां पाल-
यिता न कोऽप्यन्योऽस्मीत्यर्थः । अत एव स्वर्गोक्तसामिन्द्रादीनां विषदस्त्वं निर्ह-
सि दूरीकरोषि । ततः कारणान्मुरेन्द्रप्रमुखा देवास्त्वामुपासते । यतो दैत्यवैर-
विधूतान्स्मरन्कृताः ॥

त्वया प्रियाप्रमवशंवदेन शतं व्यतीये सुरतादृतूनाम् ।

रहःस्थितेन त्वद्वीक्षणार्तो दैन्यं परं प्राप सुरैः सुरेन्द्रः ॥ ८ ॥

त्वयेति ॥ हे प्रभो । प्रियायाः पार्वत्याः प्रेम्णा हेतुना वशंवदेन वशीभूतेन ॥
“ प्रियवशे वदः खच ” इति खच । “ अरुद्विपत्-” इत्यादिना युम् ॥ नेन
त्वया रहःस्थितेन मना सुरतादेनोर्जनानां शतं व्यतीये व्यतीतम् ॥ इणः कर्मणि
लिट् ॥ अथ च सुरेन्द्रस्त्वद्वीक्षणेन तवानवलोकनेनार्तः पीडितः मन्सुरैः सह
परमत्यन्तं दैन्यं प्राप । त्वद्विरहामहत्त्वादिति भावः ॥

त्वदीयसेवावसरप्रतीक्षैरभ्यर्थितः शक्रमुखैः सुरैस्त्वाम् ।

उपागतोऽन्वेष्टुमहं विहंगरूपेण विदन्समयोचितेन ॥ ९ ॥

त्वदीयेति ॥ हे विद्वन् । त्वदीया त्वत्कर्मिका या सेवा तस्या अवसरस्य प्रतीक्षा
येषां तैः शक्रमुखैरिन्द्रादिभिः सुरैरभ्यर्थितोऽहं त्वामन्वेष्टुं शृणयितुं समयोचितेन
विहंगरूपेण पारावतरूपेण । “ जिहोति यक्षैव कुतोऽपि तिर्यकश्चित्तरमरूपते
न तेन ” इति (जैषध्वरते ३ । ४३) श्रीहर्षोक्तेरिति भावः । उपागतोऽस्मि ॥

१ वातः आश्व. २ स्वरूप. ३ कम्पः कण्ठ. ४ अतितराम्. ५ अधुवाच. ६ अथः-
७ अभयमन्. ८ बलिःस्थितोऽपि. ९ त्वदीयसेवा.

इति प्रभो चेतसि संप्रचार्य तन्नोऽपरार्थं भगवन्क्षमस्व ।

परामिधूता वद किं क्षमन्ते कालातिपातं शरणार्थिनोऽमी १०

इति । ॥ हे प्रभो । हे भगवन् । तत्तस्मान्कारणान् । इति चेतसि संप्रचार्य संप्रचार्य नोऽस्माकमपरार्थं क्षमस्व ॥ अममय इन्द्रप्रेरितस्य तवापराधः कथं सोढव्य इति चेत्तत्राह—परेति ॥ परैरभिभूताः पराभिभूता अत एव शरणार्थिनो रक्षितारं याचमानाः ॥ “ शरणं गृहरक्षिभ्योः ” इत्यमरः ॥ अमी इन्द्रादयः कालातिपातं कालविलम्बं किं कथं क्षमन्ते । आर्तैः कालविलम्बो न ममत् इति भावः । “ मतीक्ष्णं जातु न कालमार्तः ” इति न्यायान् । वद । कथयन्त्यर्थः ॥

प्रभो प्रसीदांशु मृजात्मपुत्रं यं प्राप्य सेनान्यमसौ सुरेन्द्रः ।

स्वर्लोकलक्ष्मीप्रभुतामैवाप्य जगन्नयं पाति तव प्रसादात् ॥११

प्रभो इति ॥ हे प्रभो । प्रसीद प्रसन्नो भव । आत्मपुत्रमाशु गृह्य । यमात्मपुत्रं सेनान्यं प्राप्यामौ सुरेन्द्रस्तव प्रसादान्स्वर्लोकलक्ष्म्याः प्रभुतामैवाप्य जगन्नयं पाति रक्षिष्यति ॥ “ वर्तमानमाभीष्ये वर्तमानवद्वा ” इति लट् ॥

■ शंकरस्तामिति जातवेदोविज्ञापनामर्थवर्ती निशम्य ।

अभूत्प्रसन्नः परितोषयन्ति गीर्भिर्गिरीशा रुचिराभिरीशम् १२

स इति ॥ स शंकर उनीत्येवंभूतामर्थवर्ती मर्थकाम् । योग्यामिति यावत् । तां जातवेदसांऽर्थविज्ञापनां मर्थनां निशम्य श्रुत्वा प्रसन्नोऽभूत् । तथाहि । गिरीशा वाग्मिनः पुरुषा रुचिराभिर्गीर्भिरीशं स्वार्थिनं परितोषयन्ति । प्रसादयन्तीत्यर्थः ॥

प्रसन्नचेता मदनान्तकारः स तारकरेर्जयिनो भवाय ।

शक्रस्य सेनाधिपतेर्जयाय व्यचिन्तयञ्चेतसि भावि किञ्चित् १३

प्रसन्नेति ॥ प्रसन्नचेताः स मदनान्तकारः इयः जयिनो जयशीलस्य तथा जयाय शत्रुपराजयार्थं शक्रस्य सेनाधिपतेस्तारकरेभ्यस्तारकशत्रोः । अपन्यस्यन्त्यर्थः । भवाय जन्मने । तत्कर्तुमित्यर्थः । भावि भाविष्यन्किञ्चित्ताम व्यचिन्तयत् । विचचारेत्यर्थः ॥

सुगान्तकालाग्रिमिवाविपह्यं परिष्पुतं मन्मथरुहभङ्गात् ।

रतान्तरेतः स हिरण्यरेतस्यथोर्ध्वरेतास्तदमोषमाधात् ॥ १४ ॥

शुभान्तेति ॥ क्व स चित्तः । युक्तान्तकालस्याग्निभिरविच्छन्नं स्नेहवज्रपथं
यन्मन्त्ररूपस्य कायकीदाया भद्रादेतोः परिच्युतं भ्रष्टं तथामोघं सफलं तत्परिच्छिन्नं
रतान्तस्य मुरनान्तस्य रेतो वीर्यं हिगण्यरेतमि वद्रावाधाभिदधे । यत ऊर्ध्वरेताः ।
ऊर्ध्वगार्ग्यवीर्यं इत्यर्थः ॥

अथोष्णवाष्पानिलदूषितान्तं विशुद्धमादर्शमिवात्मदेहम् ।

वभार भूम्ना सहसा पुरारितः परिक्षेपकुवर्णमग्निः ॥ १५ ॥

अर्थेति ॥ अथानन्तरमाग्निं शुद्धमात्मदेहमुष्णवाष्पानिलेन मुखनिःश्वसेन
दूषितं म्लानीकृतमन्तर्मध्यं यस्य तमादर्शमिव सहसा भूम्ना बाहुल्येन पुरारितः
क्षिप्तसंश्लिप्तो रेतमः परिक्षेपस्तेन कुवर्णं कुन्मिववर्णं वभार धृतवान् ॥

एवं सर्वभक्षो भव भीमकर्मा कुष्टाभिभूतोऽनल धूमगर्भः ।

इत्थं शशापाद्रिसुता हुताशं रुष्टा रतानन्दसुखस्य भङ्गात् ॥ १६ ॥

स्वमिति ॥ रतानन्दः मुरनानन्दस्तत्र यन्मुखं तस्य भद्रादन्तरापादेतो रुष्टा-
द्रिसुता पार्वती । हे अनल । एवं सर्वं मध्यममध्यं वा भक्षति तथोक्तः । तथा
भीमं भयानकं कर्म यस्य । तथा कुष्टानां भूतः परभूतः । तथा धूमो गर्भे मध्ये
यस्य तथोक्तश्च भव । इत्थं हुताशमग्निं शशाप । गर्पति स्मेत्यर्थः ॥ अत्र शीप्स्य-
मानत्वाभावात् “ शृष्टाग्रहृदस्य- ” उति न संप्रदानन्वभू ॥

वक्षस्य शापेन शशी क्षयीव पुष्टो हिमेनेव सरोजकोशः ।

बहन्विरूपं वपुःस्यरेतश्चयेन वह्निः किल निर्जगाम ॥ १७ ॥

वक्षस्येति ॥ वार्दगर्गदक्षस्य शापेन हेतुना क्षयी क्षयरंगवाञ्छशी चन्द्र इ-
व । तथा हिमं क्षीयति पुष्टो दग्धः ॥ “ वृष दाहे ” । कर्मणि निष्ठा ॥ सरोजको-
॥ इव । वपुः स्वशरीरमुग्रस्य शिवस्य ॥ “ उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः ” इत्यमरः ॥
रेतश्चयेन वीर्यमंगतेन ॥ “ भुक्तं तेजोरेतसी च ” इत्यमरः ॥ हेतुभूतेन विरूपं
अष्टशोभमेतादृशं वहात् निर्जगाम संभोगवञ्चनो निःसृतवान् । किलेति प्रसिद्धे ॥

स पावकालोकरुपा विलक्षां स्मरत्रपास्मेरविनम्रवक्राम् ।

विनोदयामास गिरीन्द्रपुत्रीं शृङ्गारगर्भैर्मधुरैर्वचोभिः ॥ १८ ॥

स इति ॥ पावकस्य वदंगलोकं या रुद्र क्रोधमन्या हेतुना विलक्षां विरू-
पो विकृतिमापन्नो रक्षो लक्षणं चिह्नं शरीरशोभा यस्यास्मात् । तथा स्मरत्रपा-

१ अथोष्णवाष्पानिलदूषितान्तरः, अथोष्णवाष्पानिलदूषितान्तरः, २ परिक्षेपकुवर्णम्, परिक्षेप-
विवर्णम्, ३ तथा, ४ क्षयाव, ५ मुषः, ६ आलोकनवः, ७ नेयेन्द्र-

भ्याः कलकलभ्यां स्वेरं सस्मितं विनयं यत् च यत् वत्सास्तपोक्षां गिरीन्द्र-
दुर्गं पार्वतीं स हरः शङ्करमर्षैरत एव मधुरैर्वचोभिर्विनादयामास । यत्सादित-
वानित्यर्थः ॥

हरो विकीर्णं धनधर्मतोयैर्नेत्राञ्जनाङ्गं हृदयप्रियायाः ।

द्वितीयकौपीनधलाञ्जलेनोहरन्मुखेन्दोरकलङ्किनोऽस्याः ॥ १९ ॥

हर इति ॥ हरो हृदयस्य प्रियाया अस्याः पार्वत्या अकलङ्किनो मुखेन्दोः
संबन्धिनं तथा घनानि यानि धर्मतोयानि प्रसेदजलानि तैर्विकीर्णं व्याप्तं नेत्रयो-
रञ्जनेवाङ्गः कलङ्कस्तं द्वितीयं यन्कौपीनं योगिनः स्कन्धलाञ्ज्व वस्त्रम् ॥ “कौ-
पीनं स्यादधोवस्त्रं योगिनः स्कन्धलाञ्ज्व च ” इति मेदिनी ॥ तस्य चरं यदङ्गं
भान्तेस्तेनाहरदृतवान् । अकलङ्कस्य कलङ्कान्नाचित्यार्थ इति भावः ॥

मन्देन त्विन्नाङ्गुलिना करेण कम्प्रेण तस्या वदनारविन्दात् ।

परामृशान्यर्मजलं जहार हरः सहेलं व्यजनानिलेन ॥ २० ॥

मन्देनेति ॥ हरः शिवः । मन्देन लघुप्रचारेण । तथा त्विन्ना अलमप्रयोगे-
णोदासीना अङ्गुल्या यस्य । तथा कम्प्रेण कम्पशीलेन ॥ “नमिकांस्पम्पज
मकम्—” इति रः ॥ करेण कृत्वा तस्याः पार्वत्या वदनारविन्दाङ्गस्य धर्मकर्म वा
जलं परामृशान्विश्लेषयन्सहेलं मकीडं यथा तथा व्यजनस्यानिलेन कृत्वा जहार ॥

रतिश्रुयं तत्कवरीकलापमंसावसक्तं विगलत्प्रसूनम् ।

स पारिजातोद्भवपुष्पमय्या सजा बबन्धामृतमूर्तिमौलिः ॥ २१ ॥

रतिश्रुयमिति ॥ अमृतमूर्तिश्चन्द्रो मौलिः यस्य स हरो देवः । रती श्रुयं
श्रियलबन्धनमन एवामयोः स्कन्धयोरवमक्तं लघुमन एव विगलन्त्यधः-
पातुकानि प्रसूनानि यस्य न तस्याः कवरीकलापं कचभारं पारिजातोद्भवपुष्पम-
य्या पारिजातोद्भवानि कल्पवृक्षजानि यानि पुष्पाणि तन्प्रचुर्या सजा मालया
बबन्ध ॥ “तन्प्रकृतवचने ” इति प्राचुर्ये मयट् । ततः “दिट्—” इति ङीष् ॥

कपोलपाल्यां मृगनाभिचित्रपत्रावलीमिन्दुमुखः सुमुख्याः ।

स्मरस्य सिद्धस्य जगद्धिमोहमन्त्राक्षरश्रेणिमिवोलिलेख ॥ २२ ॥

कपोलपाल्यामिति ॥ इन्दुमुखो हरः सुमुख्याः पार्वत्याः संबन्धिन्यां क-
पोलपाल्यां मृगनाभ्याः कस्तूर्या या चित्रा पत्रावली पत्ररचना तां सिद्धस्य स्मर-

१ सदयं प्रियायाः. २ हरन्. ३ मधि. ४ शिवनाङ्गुलिः. ५ कम्प्रेण; मेष्णा च.

स कायस्यावयन्ति विदुषांश्च येमेवां मन्त्राणां वाम्यसंराशिं वशीस्तेषां मेभि
पद्भिर्विनीलिलेखं लिखितवान् ॥ अथ पञ्चरचनाकवे वस्तुन्यतरश्रेणिस्वरणा-
द्वस्तुवेसासकारः ॥

रयस्य कर्णावभि तन्मुखस्य ताटद्वयकदितयं न्यधात्सः ।

जगज्जिगीषुर्विषमेपुरेष ध्रुवं यमारोहति पुष्पचापः ॥ २३ ॥

रयस्येति ॥ स हरः । कर्णावभि कर्णमंमुखं तन्मुखस्य पार्वतीमुखरूपस्य र-
यस्य संवन्ध ताटद्वयं चक्रद्वयं चक्रद्वयं न्यधात् । यतो त्रिपमेषुरेष पुष्पचापः
कामो जगज्जिगीषुर्विषमविजयेच्छुः मन । यमारोहति । ध्रुवं निश्चितम् ।
मुखरूपिणं रयमारुह्य जगन्नि विजेतुमिच्छति काम इति भावः ॥

तस्याः ॥ कण्ठे पिहितैस्तनाग्रां न्यधत् मुक्ताफलहारवल्लीम् ।

या प्राप मेरुद्वितीयस्य मूर्ध्नि स्थितस्य गङ्गौघयुगस्य लक्ष्मीम् २४

तस्या इति ॥ ॥ हरस्तस्याः कण्ठे । पिहिते स्पृष्टमाग्रेणावृते स्तनाग्रे च-
चुके यया तथोक्तां मुक्ताफलहार एव वल्ली तां न्यधत् निदधे । या मुक्ताफलहा-
रवल्ली मेरुद्वितीयस्य मूर्ध्नि स्थितस्य गङ्गाया ओषध्याः प्रवाहयोर्धुगस्य लक्ष्मीं शोभां
प्राप । तद्वच्छुभ्र इत्यर्थः ॥ अभूतोपमा ॥

नखद्वयश्रेणिर्वरे बबन्ध नितम्बबिम्बे रशनाकलापम् ।

चैलखचेतोमृगबन्धनाय मनोभुवः पाशमिव स्मरारिः ॥ २५ ॥

नखेति ॥ स्मरारिहरः । नखद्वयश्रेणिभिरात्मप्रयुक्ताभिर्वरे मनाहरं तस्या
नितम्बबिम्बं रशनाकलापम् । चलं स्वं चेत एव मृगस्तस्य बन्धनाय मनोभुवः मं-
बन्धनं पाशमिव । बबन्ध । मनोभूस्त्वात्मनश्चेतोमृगस्य रशनाकलापरूपजालेन
बन्धनं करिष्यन्त्यतो हरः स्वयमेव तत्र तं निदधातिन्यर्थः । नाह कामलुब्धक आ-
न्यनीनं गणयतीति भावः ॥

भालेक्षणाग्नौ स्वयमञ्जनं स भङ्गच्छा दृशोः साधु निवेश्य तस्याः ।

नवोत्पलाध्याः पुलकोपगूढे कण्ठे विनीलेऽङ्गुलिमुज्जयर्ष ॥ २६ ॥

भालेक्षण इति ॥ स हरः । भालं यदीक्षणं नेत्रं तदेवाग्निः । दीपकरूप इ-
त्यर्थः । तत्राञ्जनं स्वयं भङ्गा पातयित्वा । अथ च नवोत्पलाध्यास्तस्याः पार्वत्या
दृशोः साधु निवेश्य मम्यगर्जयत्वा । अथ च पुलकं गंगादेवरूपगूढे व्याप्ते वि-

१ कर्णावलिं मुखरूपं. २ न्यधात्. ३ अभिषेकस्तनं ग्राम; अभिषेकस्तनाग्रम्. ४ सा. ५ श्रे-
णिकरे. ६ चलत्. ७ न्यक्त्वा. ८ उपगूढः. ९ विनीलाङ्गुलिम्.

नीचे उल्लङ्घने कथ्ये । स्वीय इति शेषः । अङ्गुलिमुज्ज्वर्णं पृष्ठवाद् । पञ्चान्वोऽपि
दीपकोपर्वङ्गुल्येव कञ्जलं पातयित्वा स्वस्तीनेत्रयोर्निवेश्य कुर्वाणदङ्गुलिमुज्ज-
र्णति तद्वत् । अङ्गुलिलङ्गकज्जलनिवारणार्थमिति भावः ॥ स्वभावोत्तरलङ्कारः ॥

अलक्तकं पादसरोरुहामे सरोरुहाक्ष्याः किल संनिवेशः ।

स्वमौलिगङ्गासलिलेन हस्तारुणत्वमक्षालयद्विन्दुचूडः ॥ २७ ॥

अलक्तकमिति ॥ इन्दुचूडां हरः सरोरुहाक्ष्याः पार्वत्याः पादसरोरुहाग्ने-
श्लक्तकं संनिवेशयानुलिप्य । कर्णेति शेषः । स्वस्य मौलीं यद्गङ्गामलिलं तेन
कुत्वा हस्तस्यारुणत्वमक्षालयन्ममार्ज ॥

भस्मानुलिप्ते वपुषि स्वकीये सहेलमादर्शितलं विमृज्य ।

नेपथ्यलक्ष्म्याः परिभावनार्थमदर्शयजीवितवल्लभां सः ॥ २८ ॥

अस्मेति ॥ स हरः । आदर्शितलं भस्मनानुलिप्ते स्वकीये वपुषि विमृज्य शु-
द्धं कृत्वा नेपथ्यानामाकल्पवेपाणां लक्ष्म्याः गोभायाः परिभावनार्थमवलोकनार्थं
सहेलं यथा तथा जीवितवल्लभां प्रियायदर्शयत ॥

प्रियेण दत्ते मणिदर्पणे सा संभोगचिह्नं स्ववपुर्विभाव्य ।

त्रयावती तत्र धनानुरागं रोमाञ्चदम्भेन वहिर्बभार ॥ २९ ॥

प्रियेणेति ॥ प्रियेण हरेण दत्तं मणीनां दर्पणं आदर्शं संभोगस्य चिह्नानि
तत्त्वज्ञानादीनि यत्र तथाक्तं स वपुर्विभाव्यावलोक्य । भावनार्थं विलोकनपरिण-
ता ज्ञेया । त्रयावती मलज्जा । पत्न्यानि चिह्नानि विलोकयान्यः किं वदिष्यती-
ति विचारजनितया लज्जयान्धेयर्थः । सा पार्वती तत्र हरे धनमनुरागं प्रेम रो-
माञ्चानां दम्भेन केतवेन वहिर्बहिःस्थितन्त्रिंशदष्टपृष्ठकं बभार धृतवती । अन्त-
रस्ता योऽनुरागोऽभूत् तत्र बही रोमाञ्चत्वेन परिणत इति भावः ॥

नेपथ्यलक्ष्मीं दयितोपकृतां तस्मेरमादर्शितले विलोक्य ।

अमंस्त सौभाग्यवतीषु धुर्यमात्मानमुद्धृतविलेखभावा ॥ ३० ॥

नेपथ्येति ॥ सा पार्वती । आदर्शितले दयितेन हरेणोपकृतां रचितं नेपथ्यल-
क्ष्मीपादपञ्चमण्डपं तस्मेरं सम्मिमम् ॥ अत्र स्मितस्यानुरागमप्यशक्तम् ॥ यथा
तथा विलोकयोद्धृतस्त्यक्तो विलेखभावः पूर्वमंजातवैलक्ष्ण्यं यथा । अमञ्जेष्वर्थः ।

कषोका सती । आत्मानं नीषाम्यवतीष्ट सतीष्ट मध्ये दुर्यवन्नमम्यमस्त मेने ।
विचकृतनेपथ्यलक्ष्म्या अन्वदुर्लभम्वार्दित भावः ॥

अन्तः प्रविश्यावसरेऽथ तत्र स्निग्धे वयस्ये विजया जया च ।

सुसंपदोपाचरतां कलानामैकु स्यतां तां शशिखण्डमौलेः ॥

अन्तरिति ॥ अथानन्तरं तत्रावसरे समये विजया जया चेत्युभे स्निग्धे सार्द्रचित्ते
वयस्यं मत्स्यौ ॥ “ आलिः मत्सी वयस्या च ” इत्यमरः ॥ अन्तः प्रविश्य तत्र
प्राशनः खण्डं मौली यस्य तथोक्तस्य हरस्य संबन्धन्यङ्गं स्थितां तां पार्वतीं कलानां
भूषणकरणचरुनीविशेषाणां सुसंपदा शोभनया संपदा । शोभयेत्यर्थः । उपाच-
रताम् । अलं चकतुर्नित्यर्थः ॥ उपाचरन्तार्मानि लङ् । प्रथमपुरुषस्य द्विवचनम् ॥

अधुर्वहिर्मङ्गलगानमुच्चैर्वैतालिकाभिश्चरित्रचारु ।

जगुश्च गन्धर्वगणाः सशङ्कुस्वनं प्रमोदाय पिनाकपाणेः ॥ ३२ ॥

व्यधुरिति ॥ बहिःप्रदेशे वैतालिका शब्दिनाश्रयेण चरित्रेण चारु मनोह-
रं मङ्गलरूपं गानम् । गीर्तामित्यर्थः । उच्चैरुच्चस्वरेण व्यधुश्चकुः । तथा गन्धर्वग-
णाश्च पिनाकपाणेरेकस्य प्रमोदायानन्दाय ॥ “ प्रमोदाप्रमोदसंपदाः ” इत्यमरः ॥
सशङ्कुस्वनं पाञ्चजन्यशब्दसहितं यथा तथा जगुः । गायान्तं स्मृत्यर्थः ॥

ततः स्वसेवावसरे सुराणां गणांस्तदालोकनतत्पराणाम् ।

द्वारि प्रविश्य प्रणतोऽथ नन्दी निवेदयामास कृताञ्जलिः सन् ३३

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं स्वस्य स्वकर्तृकायाः सेवाया अवसरे समये तस्य
हरस्य तदालोकनं तत्र तत्पराणामामक्तानां सुराणां गणान्कर्मभूतान् । नन्दी ॥
कर्ता ॥ प्रणतो नम्रीभूतः मनः । द्वारि प्रविश्य । न त्वन्तरेवेत्यर्थः । कृताञ्ज-
लिः सन् । निवेदयामास । देवा भवद्वालोकनममुन्मुक्ताः सन्तीति हरं बोध-
यामामेत्यर्थः ॥

महेश्वरो मानसराजहंसी करे दधानस्तनया हिमाद्रेः ।

संभोगलीलालयतः सहेलं हरो बहिस्तानभि निर्जगाम ॥ ३४ ॥

महेश्वर इति ॥ महानीश्वरः समर्थो हरो मानसस्य मनोरूपस्य सरसो राज-
हंसी हिमाद्रेस्तनया पार्वती करे दधानः सन् । संभोगलीलाया आरुचतो मन्दिरा-

१ इयां तदोपाचरतां कलायाम् ; स्वसंपदोपाचरतां कलायाम्. २ दूरे स्थिताम् ; अङ्गस्थिताम्.
३ त्रिविधवाक्येयम्. ४ अधिम्. ५ दृष्टम्.

तु ॥ “ भिकाध्वनिलयालयाः ” इत्यमरः ॥ बहिष्मान्पुराणभि सरेलं सतीकं
यथा तथा निर्जगाय । निष्कामेतर्यः ॥

क्रमान्महेन्द्रप्रमुखाः प्रणेष्टुः शिरोनिबद्धाञ्जलयो महेशम् ।
प्रालेयशैलाधिपतेस्तनूजां देवीं च लोकत्रयमातरं ते ॥ ३५ ॥

क्रमादिभिः ॥ महेन्द्रप्रमुखास्ते देवाः शिरःमु निबद्धा अञ्जलयो यैस्तथो-
क्ताः मन्तो महेशं हरम् । तथा प्रालेयो हिमानीरूपो यः शैलाधिपतिः पर्वतराजो
हिमालयस्तस्य तनूजां कन्यां लोकत्रयस्य मातरं जननीं देवीं पार्वतीं च क्रमा-
न्प्रणेष्टुः । नमश्चकुरित्यर्थः ॥ “ उपमर्गादिममामेर्डाप ” इति जन्वम् ॥

यथागतं तान्विवुधान्विसृज्य प्रसाद्य मानक्रियया प्रतस्थे ।

स नन्दिना दत्तभुजोऽधिरुह्य वृषं वृषाङ्कः सह शैलपुत्र्या ॥ ३६ ॥

यथागतमिति ॥ स वृषाङ्को हरस्त्वान्विवुधान्द्रादीन्मानक्रियया । संमान-
विधानेनेत्यर्थः । प्रसाद्य प्रमत्नान्कृत्वा । तथा यथागतं विसृज्य च । नन्दिना दत्तो
भुजो यस्मै तथोक्तः सन् । शैलपुत्र्या पार्वत्या सह वृषर्षाधिरुह्यास्थाय प्रतस्थे ॥
“ समवर्षाविव्यः स्वः ” इत्यात्मनेपदम् ॥ “ मार्कं माधे समं सह ” इत्यमरः ॥

मनोऽतिवेगेन ककुब्धता स प्रतिष्ठमानो गगनाध्वनोऽन्तः ।

वैमानिकैः साञ्जलिभिर्वचन्दे विहारहेलागतिभिर्गिरीशः ॥ ३७ ॥

मन इति ॥ मनमोऽप्यन्यन्तं वेगं । गतिर्वेगो यस्य तेन ककुब्धता वृषेण ग
गनकर्षणोऽध्वनो मार्गस्त्वान्तर्मध्ये प्रतिष्ठते चलतीति प्रतिष्ठमानः स गिरीशो
हरो विहागर्थं हेलया कीडया गतिर्येषां नः । गृहच्छया संचरमाणमित्यर्थः । वैमानि
कैर्वैमानैश्चरन्तीति वैमानिकाः ॥ “ चर्गति ” इति उक्तं । “ द्रव्यैकः ” इतीकादेशः ।
“ किति च ” इत्यादिपूर्वाद्भिः ॥ तथोक्तः । देवैर्मित्यर्थः । साञ्जलाभिः सर्पैर्द्रव्य-
वन्दे नमस्कृतः ॥ कर्मणि लिट् ॥

स्वर्वाहिनीचारिविहारचारी रतान्तनारीश्रमशान्तिकारी ।

तौ पारिजातप्रसवप्रसङ्गा मरुत्सिपेवे गिरिजागिरीशौ ॥ ३८ ॥

स्वर्वाहिनीति ॥ तौ गिरिजागिरीशौ गौरीहरौ । कर्मभूतावित्यर्थः । स्व-
र्वाहिन्या मन्दाकिन्याः सर्वान्धिन वारिण विहारं संचारं चक्ष्याचरान् । करो-
तीति यावत् । मन्दाकिनीशीकरचारीत्यर्थः । अनेन शैल्योक्तः ॥ तथा रतान्ते

१ गिरीशम्. २ ताप. ३ प्रसादमानक्रियया; प्रसाधमानः प्रियया. ४ गगनाध्वनीवः.

यो मारीणां संबन्धी भ्रमः सेदस्तस्य शास्त्रिण करोति ॥ जनेन मान्वोक्तिः ॥
तथा पारिजातस्य कल्पवृक्षस्य संबन्धनां प्रमथानां पुष्पाणां प्रसङ्गः संबन्धे व-
त् ॥ अनेन मोगन्योक्तः ॥ शैत्यमान्यमोगन्यरूपगुणप्रवर्तिषिष्टो महत्समी-
रणः । कर्तृभूत इत्यर्थः । मियेवे । आराधयामासेत्यर्थः ॥

पिनकिनापि स्फटिकाचलेन्द्रः कैलासनामा कलिताम्बरांशः ।

धृतार्धसोमोऽद्भुतभोगिभोगो विभूतिधारी स्व इव प्रपदे ॥ ३९ ॥

पिनाकिनेति ॥ पिनार्किनापि हरेणापि कालितः स्वमहत्त्वेनाद्भुतोऽम्बरां-
श आकाशमानन्देशो येन तथोक्तः । द्वितीयपक्षे कलिता वेष्टिता अम्बरस्यांशः
दिशुपा येन । दिगम्बर इत्यर्थः । तथा अर्थो यः सोमश्चन्द्रः सोऽस्यास्तीत्यर्थसोमो
हरः स धृतो येन । कैलासनामी हि भगवान्निर्गरीश इति भावः । द्वितीयपक्षे धृतोऽर्थः
कलाकपश्चन्द्रो येन । चन्द्रशेखरो हि भगवान्निर्गरीश इति भावः । भोगिन्यश्च भो-
गिनश्च भोगिनः ॥ “ पुमान्निश्चया ” इत्येकशेषः ॥ भोगिनः कामुका इत्यर्थः ।
तेषां तत्कर्तृको यो भोगः संभोगः सोऽद्भुत आश्चर्यकारी यत्र । द्वितीयपक्षेऽद्भुता
भोगिनो सर्वाणां भोगा देहा यत्र । सर्वभूषणो हि भगवान्निर्गत भावः । तथा
विभूतिं धरतीति विभूतिधारी । भेपदार्शन्यर्थः । द्वितीयपक्षे विभूतिं भस्म ध-
रतीति तथा । भस्मोद्भूतकारी हि भगवान्निर्गरीश इति भावः । तथा कैलासनामा
स्फटिकानामचलेन्द्रो निर्गरीन्द्रः । कर्मभूत इत्यर्थः । स्व इवान्मेव प्रपदे प्राप्तः ॥
कर्माणि लिट् ॥ पृष्ठापमालंकारः ॥

विलोक्य यत्र स्फटिकस्य भित्तौ सिद्धाङ्गनाः स्वं प्रतिबिम्बमारात्

भ्रान्त्या परस्या विमुखीभवन्ति प्रियेषु मानग्रहिता नमस्तु ॥ ४० ॥

विलोक्येति ॥ यत्र कैलासे स्फटिकस्य भित्तावारात्प्रसीपम् ॥ “ आरादूर-
प्रसीपयोः ” इत्यमरः ॥ पतितं स्वं स्वकीयं प्रतिबिम्बं विलोक्य परस्याः सपत्न्या
भ्रान्त्या भ्रमेण मानग्रहिता माने प्रणयकलहे ग्रहिता आग्रहवत् ॥ तुन्दादेरा-
कृतिगणताश्रयणार्थित्वे ॥ मिद्धाङ्गनाः प्रियेषु नमस्तस्मात् सन्तु विमुखीभवन्ति ।
पराङ्मुखो भवन्तीत्यर्थः ॥

सुबिम्बितस्य स्फटिकांशुगुप्तेश्चन्द्रस्य चिह्नप्रकरः करोति ।

गौर्यार्पितस्येव रसेन यत्र कैस्तूरिकायाः शकलस्य लीलाम् ४१

भूतभोगिभोगः, २ स्वप्रतिबिम्बः, ३ परस्याविमुखीभवन्ति, ४ मनः, ५ कैस्तूरिकास्यासकलस्य.

सुविम्बितस्येति ॥ यत्र स्फटिकाचलेन्द्रे सुविम्बितस्य प्रतिविम्बितत्वात् एव स्फटिकांशुभिः । शुभ्रैरित्यर्थः । शुक्तिः प्रतिविम्बगोपनं यस्य । उभयोः शुक्रता-
स्पृशनाभामयानस्येत्यर्थः । तथोक्तस्य चन्द्रस्य मन्वन्धी चित्रप्रकरः कलङ्कसंचयः ॥
“चित्रं लक्ष्म च लक्षणम्” इत्यमरः ॥ गौर्या पार्वत्यापितस्य निहितस्य कम्पूरि-
कायाः सकलस्य खण्डस्य । मंचय इवेत्युन्मेषा । लीलां क्रीडाम् । शोभाभिति
यावद् । करोति ॥ निदर्शनाभेदः । स चोपमयोन्मेषया वा मंकीर्येत इति संदेह-
मकरोऽन्नालंकारः । यदि गौर्यापितं तर्ह्युपमा । यदि नार्पितं तर्ह्युन्मेषसवधेयम् ॥

यदीयभित्तौ प्रतिविम्बिताङ्गमात्मानमालोक्य रुषा करीन्द्राः ।

मत्तान्यकुम्भिभ्रमतोऽतिभीमदन्ताभिघातव्यसनं वहन्ति ॥ ४२

यदीयेति ॥ करीन्द्रा आन्मानं शरीरम् । स्वीर्यामति शेषः । यदीयभित्तौ
प्रतिविम्बिताङ्गं प्रतिविम्बितावयवमालोक्य विनालोक्य मत्ता येऽन्ये कुम्भिनो दन्ति-
नस्तेषां भ्रमतो भ्रमाज्जनितया रुषा क्रोधेन ॥ “प्रतिपा रदकुर्धौ स्त्रियां” इ-
त्यमरः ॥ अतिभीमा ये दन्तास्तेषां योऽभिघात आघातस्तेन यद्व्यसनं दुःखं द-
न्तजर्जरितन्दलक्षणं वहन्ति प्राप्नुवन्ति । भ्रमान्मकं ज्ञानं दुःस्वावहं भवन्ती-
ति भावः ॥

निशासु यत्र प्रतिविम्बितानि ताराकुलानि स्फटिकालयेषु ।

दृष्ट्वा रैतास्तन्युततारहारमुक्ताभ्रमं विभ्रति सिद्धवध्वः ॥ ४३ ॥

निशास्विनि ॥ यत्र स्फटिकाचले स्फटिकालयेषु प्रतिविम्बितानि ताराकु-
लानि नक्षत्रकुलानि निशासु दृष्ट्वा सिद्धवध्वः किन्नरनायां स्वान्ते च्युनो भ्रष्ट-
स्तारोऽन्युर्ध्वयां तारां मुक्ताहारः ॥ “तारोऽन्युर्ध्वस्यांशु” इत्यमरः ॥ तस्य
या मुक्ता योक्तकानि तामां भ्रमं विभ्रति । स्फटिकालयप्रतिविम्बितमुक्तामृ-
शानक्षत्रकुलमभिवीक्ष्य भ्रमन्तान्कालीनहारभ्रंशान्मुक्तमुक्ताफलभ्रान्निमग्नः सि-
द्धवध्वो भवन्तीति भावः ॥

नभश्चरीमण्डनदर्पणश्रीः सुधानिधिर्मूर्धनि यस्य तिष्ठन् ।

अनर्घ्यचूडामणितामुपैति शैलाधिनाथस्य शिवालयस्य ॥ ४४ ॥

नभश्चरीति ॥ नभसि चरतीति नभश्चरी । आकाशचारिणीत्यर्थः ॥ “चरे-
ष्टः” इति टमन्यये टित्वात् “टिड्ढाणञ्” इति ङीप् ॥ त्रयोक्ता मण्डनस्य वि-
लासस्य यो दर्पण आदर्शस्तस्य श्रीरिव श्रीर्यस्य तथोक्तः ॥ अथ श्रीशब्दस्य रुद-

त्वेन कोपेतिमंज्ञावाचकत्वात् “मंज्ञापुरण्योश्च” इति पुंवद्भावो न ॥ सुधानिधि-
 बंधो यस्य कैलामस्य मूर्धनि शृङ्गे निष्ठः । शिवालस्य शिवाः कल्पावका-
 रिण आलया युद्धा यत्र तस्य । शैलानामधिनाथस्य पद्महिमालयस्यानर्थो
 यश्चूडामणिमूर्धनि । हिमालयशिखरस्य कैलामाशिवगान्किचर्चावकत्वम् ।
 यदा कैलाममूर्धनि चन्द्रमदा हिमालयस्य मूर्धनोऽधः किंनिवर्तन इति भावः ॥
 समीपिवांसो रहसि स्मरती गिरंसवो यत्र सुराः प्रियाभिः ।

एकाकिनोऽपि प्रतिविम्बभाजो विभान्ति भूयोभिरिवान्विताः स्वैः ॥

समीपिवांस इति ॥ यत्र सुराः स्मरती अतएव गिरंसवो गन्तुमिच्छन्तः ॥
 रमतेः मञ्जनात् “मनाशंभाभ उः” इत्युपसर्गः ॥ तथोक्तः । अन एव
 प्रियाभिः मर्कटार्किनोऽपि प्रत्येकमेकसंख्याका अपि रहसि समीपिवांसः प्राप्नु-
 वन्तो भूयोभिः स्वैर्देहगन्विता एव विभान्ति । यतः प्रतिविम्बभाजः । प्रतिविम्बव-
 शादेक एवात्मिका दृश्यते एवात्मिका यत्कर्मयोगेति भावः ॥

देवोऽपि गौर्या सह चन्द्रमौलिर्यदृच्छया स्फाटिकगैलशृङ्गे ।

शृङ्गारचेष्टाभिरनारताभिर्मनोहराभिर्यहरञ्जिराय ॥ ४६ ॥

देवोऽपीति ॥ चन्द्रमौलिर्देवाऽपि हर्गोऽपि स्फाटिकगैलः कैलामस्तस्य शृङ्गे
 शिखरे ॥ “शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे” इति मेदिनी ॥ गौर्या पार्वता सह यदृच्छया
 स्वेच्छया । यथाकार्मात्मनः । मनोहराभिरनारताभिर्मनोहरं भवन्तीभि-
 शृङ्गारचेष्टाभिश्चसय्यदृग्गजदार ॥

देवस्य तस्य स्मरसूदनस्य हस्तं समालिङ्ग्य सुविभ्रमश्रीः ।

सा नन्दिना वेत्तभृतोपदिष्टमार्गं पुरोगेण कलं चचाल ॥ ४७ ॥

देवस्येति ॥ सुविभ्रमश्रीः शोभना विभ्रमस्य विलासस्य श्रीरम्याः सा
 पार्वती । स्मरसूदनस्य स्मरविनाशकस्य तस्य देवस्य हरस्य हस्तं समालिङ्ग्य ।
 अवलम्ब्येत्यर्थः । वेत्तभृता यष्टिधारकेण तथा पुरोगेणाग्रगामिना नान्दिना गणे-
 नोपादिष्टमार्गेण गमनं विधेयमिति प्रदर्शितमार्गं सती कलं मधुरं यथा तथा
 चचाल । मन्थरां गतिमकार्षीदित्यर्थः ॥

चैलच्छिखामो विकटाङ्गभङ्गः सुवन्तुरः शुक्लसुतीक्ष्णतुण्डः ।

भुवोपविष्टः स तु शंकरेण तस्या विनोदाय ननर्त भृङ्गी ॥ ४८ ॥

चलदिति ॥ चलन्ति शिखाग्रानि वृद्धाग्रानि यस्य ॥ “शिखा आस्ता
वर्द्धिबृद्धा लाङ्गलिक्यग्रमात्रके । वृद्धाग्रानि शिखायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च”
इति मेदिनी ॥ तथा विकटाः कराला अङ्गभङ्गा नृत्यचेष्टाविशेषा यस्य ॥ “विकटो
वज्रवाराक्षां त्रिषु रुचिकरालयोः” इति मेदिनी ॥ तथा मुदन्तुर उन्नतः ॥
“दन्तुरस्तूष्णने त्रिषु” इति मेदिनी ॥ “दन्त उन्नत उरच” इत्युरश्चस्यः ॥
भुक्तं भुञ्जं मृतीक्ष्णं मुनगं विगमं तुण्डं मुग्वं यस्य । पताहसः स प्रमदो भृङ्गी
गणविशेषस्तु । तस्या भवान्या विनोदायानन्दाय शंकरेण भुवोर्पादपुः प्रेरितः
सञ्जनते ॥

कण्ठस्थलीलोलकपालमाला दंष्ट्राकरालाननमभ्यनृत्यत् ॥

प्रीतेन तेन प्रभुणा नियुक्ता काली कलत्रस्य मुदे प्रियस्य ॥ ४९ ॥

कण्ठस्थलीति ॥ कण्ठस्य स्थल्यां लोला कपालानां तृकपालानां माला
यस्याः । तथा दंष्ट्राभिः करालं भयानकमाननं विभ्रती काली कालिका ॥
“काली तु कालिकाक्षीरकीटेषु पाङ्गीर्तिता” इति मेदिनी ॥ प्रियस्य कलत्रस्य
पार्वत्या मुदे प्रीत्य तेन प्रभुणा हरेण प्रीतिन मता नियुक्ता प्रेरिता मनी । अभ्य-
नृत्यसञ्जनते ॥ नृत्यतेर्दंष्ट्रादिकात्कर्तारि लङ् ॥

भयंकरो तौ विकटं नैदन्तौ विलोक्य बाला भयविह्वलाङ्गी ।

सैरागमुत्सङ्गमनङ्गशत्रोर्गाढं प्रसह्य स्वयमालिलिङ्ग ॥ ५० ॥

भयंकराविति ॥ विकटं करालं यथा तथा नदन्तौ जलदायमानौ । अत एव
भयंकरो तौ कालीभृङ्गीणौ विलोक्य भयेन विह्वलमङ्गं यस्याः सा बाला पार्वती
वमस्य दलान्कारेण स्वयमात्म्यनैवानङ्गशत्रोर्द्विगम्यान्मङ्गं मरगं मानुसगं यथा तथा ॥
“सरङ्गम्” इति पाठे भावे नलोपाध्वन्यः ॥ गाढमालिलिङ्ग । अन्योऽपि भीतः
मन्केचिदालिङ्गति तद्वादान् भावः ॥

उत्तुङ्गपीनस्तनपिण्डपीडं ससंभ्रमं तत्परिरम्भमीशः ।

प्रपद्य सद्यः पुलकोपगूढः स्मरेण रुढप्रमदो ममाव ॥ ५१ ॥

उत्तुङ्गेति ॥ ईशो हरो रूढोपयन्तिता प्रपदा पार्वती यस्यात् एवोत्तुङ्गसुख-
पीनं पुष्टं यस्तनपिण्डम् । उभयोर्गतिस्थूलतया परस्परभंग्युक्ततात्पिण्डीभूताभात
भावः । तेन कृत्वा पीडा यत्र । तथा ससंभ्रमं सभयं तस्यास्तत्कर्तृकं परिरम्भ-

साक्षेपं वपय प्राप्य स्वरेण कानेन हेतुना तद्यः सहसा पुलकैरुपगूढः सन्मवाद्
मयो वयम् ॥

इति गिरितेनुजाविलासलीलाविविधविभङ्गिभिरेष तोषितः सन् ।

अमृतकरशिरोमणिर्गिरीन्ध्रे कृतवस्ततिर्वशिभिर्गणैर्ननन्द ॥ ५२ ॥

इतीति ॥ गिरीन्ध्रे कैलासे कृता वर्मानयेन । तथामृतकरश्चन्द्रः शिरसि मणि-
रिव यस्य स एष हर इत्येवंभूतगिरांस्तनुजायाः पार्वत्याः संवन्धिनी या विलास-
लीला मकामचण्ड्रीदा तस्या विविधा नानाविधा या विभङ्गयो रचनास्ताभि-
स्तोषितः प्रीतः सन् । वशिभिः स्ववशं गन्तुं गणैर्नानन्दमभ्यातिभिः सह ननन्द जहर्ष ।
तेषां हृषोऽनयोरर्लीकिकक्रीडादर्शनार्दानि भावाऽनुमन्धेयः ॥ पुष्पिताग्राहृतम्—
“अयुज नयुगम्फतो यकारो युज च नजो जरजाश्च पुष्पिताग्रा” इति लक्षणात् ॥

इति श्रीपर्वणीकरोपनामकश्रीलक्ष्मणभट्टात्मजमतीगर्भसंभवश्रीसीतारामकवि-
विरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ
कुमारसंभवे महाकाव्ये कैलासगमनो नाम दशमः सर्गः ।

दशमः सर्गः ।

आससाद मुनासीरं सदसि त्रिदशैः सह ।

एष त्रैयम्बकं तीव्रं वहन्वद्विर्महन्महः ॥ १ ॥

आससादेति ॥ एष वादः । तीव्रं दुःमहं महज्जैयम्बकं शैवम् ॥ त्रैयम्बकश-
ब्दात् “इदमर्थकेऽणि नय्वाभ्याम्” इत्येजादेशः ॥ महो वीर्यं वहन् । त्रिदशैर्देवैः
सह सदसि मभायां स्थितं मुनासीरं महेन्द्रायामसाद प्राप ॥ “वृद्धश्रवाः मुना-
सीरः” इत्यमरः ॥

सहस्रेण दशामीशो कुत्सिताङ्गं च सादरम् ।

दुर्दर्शनं ददर्शाग्निं धूम्धूमितमण्डलम् ॥ २ ॥

सहेति ॥ कुत्सिताङ्गमन एव दुर्दर्शनं धूम्धूम्धूमितं धूमितं संज्ञातधूमम् ॥
तारकादिस्वादितच्च ॥ मण्डलं यस्य तर्माग्नीशो महेन्द्रो दृशां सहस्रेण सादरं
वया तथा ददर्श दृष्टवान् ॥

दृष्ट्वा तत्पाविधं बह्निमिन्द्रः क्षुब्धेन चेतसा ।

अचिन्तयच्चिरं किञ्चित्कंदर्पदेपिरोषजम् ॥ ३ ॥

इष्टेति ॥ इन्द्रो वाकिं तत्पाविधं दृष्ट्वा क्षुब्धेन संचलितेन चेतसा कंदर्पदे-
पिणो हरस्य रोषाज्जातं किञ्चिदपराधलक्षणं चिरं अचिन्तयत् ॥

सं विलक्ष्यमुखैर्देवैर्वीक्ष्यमाणः क्षणं क्षणम् ।

उपाविशत्सुरेन्द्रेणादिष्टं सादरमासनम् ॥ ४ ॥

स इति ॥ मोर्षाप्रविलक्ष्यमुखैर्मल्लोन्मुखैर्देवैः क्षणं क्षणं प्रतिक्षणं वीक्ष्यमाणो
दृश्यमानः सन् । सूर्येन्द्रेण सादरमादिष्टमासनमुपाविशत् ॥

हव्यवाह त्वयासादि दुर्दशेयं दशा कुतः ।

इति पृष्टः सुरेन्द्रेण स निःश्वस्य वचोऽवदत् ॥ ५ ॥

हव्यवाहेति ॥ मोर्षाप्रः । हे हव्यवाह । त्वया दुर्दशेयं दशावस्था कुतो हेतो-
रामादि प्रापीति सूर्येन्द्रेण पृष्टः मार्त्तःश्वस्य निःश्वामं कृत्वा वचो बक्ष्यमा-
णमवदत् ॥

अथ युग्मेनाह—

अनतिक्रमणीयान्ते शासनात्सुरनायक ।

पारावतं वपुः प्राप्य वेपमानोऽतिसाध्वसात् ॥ ६ ॥

अभिगौरिरतासक्तं जगामाहं महेश्वरम् ।

कालस्येव स्मरारातेः स्वं रूपमहमासदम् ॥ ७ ॥

अनतीति । अभिगौरीति ॥ हे सूर्यनायक । अहं पारावतं कापोतं वपुः
प्राप्यान्तिक्रमणीयादनुलङ्घनीयान्ते तव शासनाद्धेनोर्अभिगौरि गौर्यामित्थाभिगौ-
रि ॥ “अव्ययं विभक्ति—” इत्यादिना विभक्त्यर्थेऽप्ययीभावः ॥ रतासक्तं महे-
श्वरं जगाम प्राप ॥ जगामेति लिट् उत्तमपुरुषकवचनम् ॥ अथ चानिमाश्वमादौष-
मानः कम्पमानोऽहं कालस्येव । तद्द्रव्यानकस्येत्यर्थः । स्मरारातेहरस्य । पुर
इति शेषः । स्वं रूपमाग्नेयस्वरूपमामरं प्रापम् ॥ लट् उत्तमपुरुषकवचनम् ॥

दृष्ट्वा छपाविहंगं मां सुज्ञो विज्ञाय जम्बभित् ।

ज्वलद्भालानले होतुं कोपनो माममन्यत ॥ ८ ॥

१ कुहेन. २ लवज्ज्वलमुखैः, सारिल्लक्षमुखैः. ३ सुमहादृढशः, मुदृढशी दृष्टा. ४ अभिगौरि.
५ उपान्तम्. ६ शाकभृत्, यज्ञभित्. ७ कोपनः. ८ अवममन्यत, मामकांकयत्.

दृष्टेति ॥ हे जम्भोभिदिन्द्र । त्वहो इरो मां दृष्ट्वा । अथ च कृत्वा विहंसं
विज्ञाप्य ज्ञात्वा ॥ दर्शनमात्रादेव तु कापय्यानवगम-एव किं तु विलम्बोपस्थित-
तया । अतो ज्ञानदर्शनयोर्भिषककालीनत्वात्पृथग्व्यपदेशः । अतो ल्यन्ट्यस्य मन-
नक्तिपापेक्षया पूर्वत्वैनान्वयः ॥ कोपनः क्रोधनः मन ॥ “कुभ्रमण्डार्थेभ्यश्च” इति
धुष ॥ मां ज्वलान् भालम्भेऽनलेऽग्नीं होतुं दग्धुमन्यत मेने । मननमत्र विचा-
रणं तद्भवनफलकमिति । अहमेनमग्नीं प्रक्ष्यामीति विचचारित्यर्थः ॥

वचोभिर्मधुरैः सार्थैर्विनम्रेण मया स्तुतः ।

प्रीतिमानभवदेवः स्तोत्रं कस्य न तुष्टये ॥ ९ ॥

वचोभिर्गिति ॥ मया विनम्रेण मया सार्थैः सार्थिमायार्थैस्त एव मधुरैर्मनोह-
रैर्वचोभिः ॥ कर्णः ॥ स्तुतं उच्यते देवो हरः प्रीतिमानभवत् । मधुरां प्रसमा-
देत्यर्थः । तथार्हः । स्तोत्रं स्तुतिः ॥ “स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नृतिः” इत्यमरः ॥ कस्य
तुष्टये मन्तोषाय न भवति । अपि तु सर्वस्वार्थित्यर्थः ॥ अत्र सामान्येन विशेषमर्थ-
नक्षपोऽध्वनिगन्यासोऽलंकारः ॥

शरण्यः सकलत्राता मामत्रायत शंकरः ।

कोषाग्नेर्ज्वलतो ग्रासात्रास्तो दुर्निवारतः ॥ १० ॥

शरण्य इति ॥ शरण्यः शरणं माधुः ॥ “तत्र माधुः” इति यत्प्रत्ययः ॥
अत एव सकलत्राता सर्वेषां गन्तवा । एवंभूतः शंकरो हरः ज्वलतो दीप्यमा-
नस्य दुर्निवारतो दुःखेन निवारयितुं शक्यस्य कोषाग्नेः कोषाधिकर्तृकाद्ग्रासाद्यस्त्रा-
सो भयं तस्मान्मामत्रायत ररक्ष ॥ “त्रैरु पालनं” । लङ् ॥

परिहृत्य पंरीरम्भरभसं दुहितुर्गिरेः ।

कामकेलिरसोत्सेकाद्ग्रीडया विरराम सः ॥ ११ ॥

परिहृत्येति ॥ ॥ हरः गिरेर्दुहितुः पार्वत्याः सर्वान्धनं पंरीरम्भरभसं प-
रिहृत्यान्मृज्य ग्रीडया हेतुभूतया कामस्य केले रमस्योत्सेकान्मानमस्यामक्तो विर-
राम विरतोऽभूत् ॥ “व्याहृतिभ्यो रमः” इति परस्मैपदम् ॥

रङ्गभङ्गच्युतं रेतस्तदामोघं सुदुर्वहम् ।

त्रिजगदाहकं सद्यो मद्दिग्रहमेधिन्यधात् ॥ १२ ॥

रङ्गेति ॥ तदा स हरः रङ्गस्य कामकेलेर्मज्ञादन्तरायात् । अस्य हेतोः क्रो-

१ सान्त्वैः २ प्राप्तवाञ्छितः ३ पंरीरम्भं रभसात् ४ तदमोघम् ५ सुदुर्वहम् ६ अभिन्यधात्

वाविष्णवकस्ये न दोषः । स्मृतं पतितममोर्धं सकलं त्रिजनदाहकमत एव सुदु-
र्वहं सुहृदां दुःखेन बोहुं शक्यं रेतः शुक्रं मद्विग्रहमपि । मम शरीर इत्यर्थः । स-
यो न्वचात् ॥ “अधिमद्विग्रहम्” इति वक्तव्ये मद्विग्रहमधीत्युक्तं महाकविप्रयो-
गाच्च दोषाय ॥

दुर्विषह्येण तेनाहं तेजसा दहनात्मना ।

निर्दग्धमात्मनो देहं दुर्वहं वोढुमक्षमः ॥ १३ ॥

दुर्विषह्येणेति ॥ दहनात्मनाशिरूपेणात एव दुर्विषह्येण दुःखेन वोढुं शक्यं न ॥
“शक्तिमहोश्च” इति यन् ॥ तेन तेजसा वीर्येण निर्दग्धमत एव दुर्वहमात्मनो
देहं वोढुमक्षमोऽस्मि । यथाहं क्षमः स्यां तथैव न्वयाशु विधेयमिति व्यज्यते ॥

रौद्रेण दह्यमानस्य महासातिमहीयसा ।

मम प्राणपरित्राणप्रगुणो भव वासव ॥ १४ ॥

रौद्रेणेति ॥ हे वामन उन्द्र । अतमहीयसा रौद्रेण शांभवेन महसा तेजसा
दह्यमानस्य मम प्राणानां परित्राणेन प्रगुणो विन्यासो भव । मम प्राणत्राणं भ-
वतो महाशो धाविष्यतीति भावः ॥

इति श्रुत्वा वचो बद्धेः परितापोपशान्तये ।

हेतुं विचिन्तयामास मनसा विबुधेश्वरः ॥ १५ ॥

इतीति ॥ विबुधानामीश्वरो महेन्द्रो बद्धेर्गतीत्येवंभूतं वचः श्रुत्वा प-
रितापस्योपशान्तये । अर्थात्तस्यैवैवमर्थः । मनसा हेतुं निदानं विचिन्तयामास ।
कनोपायेनास्य तापोपशान्तयेर्वेदानि विचारयामासेत्यर्थः ॥

तेजोदग्धानि गात्राणि पाणिनास्य परामृशन् ।

किञ्चिदृषीटयोनिं न दिवस्पतिरभाषत ॥ १६ ॥

तेज इति ॥ दिवस्पतिरुन्द्रस्तेन कृपीटयोनिमग्निं कर्मभूतं तेजसा शांभवेन धा-
त्रा दग्धानि द्रुष्टान्यस्याग्निगात्राणि पाणिना परामृशन्पृथग्मनः । किञ्चिदृष्य-
माणमभाषतोवाच ॥ भाषनेद्विकर्मकत्वं हि द्रुतर्धानबद्धत्वान् । “अर्थानिबन्धनेयं
संज्ञा” इति वार्तिकात् ॥ “कृपीटयोनिज्वलनः” इत्यमरः । “शनमन्युर्दिव-
स्पतिः” इति च ॥

अयेन्द्रोऽग्निं सप्तभिः स्तौति—

प्रीतः स्वाहास्वधाहन्तकारैः प्रीणयसे स्वयम् ।

देवान्पितॄन्मनुष्यांस्त्वमेकस्तेषां सुखं धतः ॥ १७ ॥

प्रीत इति ॥ भो अग्ने । त्वं प्रातः सन् । स्वाहाकारः स्वधाकारो हस्तकार एतैः शब्दैः कृत्वा होतृभिः प्रक्षिप्तं हविषेति शेषः । देवानिन्द्रादीन्विदुम्यजु-
र्ध्याश्च स्वयं प्रीणयमे प्रमादयामि । कथमेतान्प्रमादयामीत्याह—यत एक एव तं
तेषां देवादीनां मुखमामि ॥

त्वयि जुहति होतारो हवींषि ध्वस्तकल्मषाः ।

भुजन्ति स्वर्गमेकस्त्वं स्वर्गप्राप्तौ हि कारणम् ॥ १८ ॥

स्वर्गीनि ॥ होतारो हवींषि न्वाय जुहति । अत एव ध्वस्तकल्मषाः स्वस्त-
पापाः सन्तः स्वर्गं भुजन्ति । हि यतस्त्वमेक एव स्वर्गप्राप्तौ कारणम् । “ ज्यो-
तिष्टोमेन स्वर्गकाशो यजेत ” इत्यादिश्रुत्युक्तयागफलस्वर्गप्राप्तौ यागस्य त्वदाय-
कतया कारणत्वात्कारिण भावः ॥

हवींषि मन्त्रपूतानि हुताश त्वयि जुहतः ।

तपस्विनस्तपःसिद्धिं यान्ति त्वं तैपसां प्रभुः ॥ १९ ॥

हवींषीति ॥ भो हुताश । तपस्विनो मन्त्रपूतानि हवींषि त्वयि जुहतः स-
न्तः ॥ “ नाभ्यम्नाच्छतुः ” इति नृभिर्गन्धः ॥ तपःसिद्धिं यान्ति प्राप्नुवन्ति ।
यतस्त्वं तपसां प्रभुः ॥

निधत्से हुतमर्काय स पर्जन्योऽभिवर्षति ।

ततोऽन्नानि प्रजास्तेभ्यस्तेनासि जगतः पिता ॥ २० ॥

निधत्से इति ॥ भो अग्ने । त्वमर्काय देवान्तःप्रातने सूर्याय हुतं हविर्नि-
धत्से निधानरूपतया ददामि । अतः सोऽर्कः पर्जन्यः ममभिवर्षति । ततो
वर्षणादन्नान्युत्पद्यन्ते । तेभ्योऽन्नेभ्यः प्रजा जायन्ते । तेन कारणेन जग-
तः पितामि ॥ पानीति पितामि ज्युत्पन्नया साधारणरक्षकम्यापि पितृत्वम् । न
केवलं जनकमर्थवान् भावः । अतः एवोक्तं नीती—“ अन्नदाता भयजाता य-
श्च कन्यां प्रयच्छति । जानता चोपनता च पश्यंत पितरः स्मृताः ” इति ॥

अन्तधरोऽसि भूतानां तानि त्वेनो भवन्ति च ।

ततो जीवितभूतस्त्वं जगतः प्राणदोऽसि च ॥ २१ ॥

अन्तरिति ॥ भो अग्ने । त्वं भूतानां प्राणिनामन्तधरोऽन्तर्ध्याप्यसि । ता-
१ भुजते. २ तपसः. ३ नवसे. ४ प्रजायन्ते. ५ अन्तधरसि. ६ त्वद्वदन्ति. ७ त्वत्तः. ८ जी-
वितभूतः. ९ तत्.

नि भूतानि च त्वत्तो भवन्त्युत्पद्यन्ते । तत उभयकारणतस्त्वं जीवितानि प्राणि-
तानि भूतानि येन त्वत्तो जगतः प्राणदत्तासि ॥ अतोऽन्नराधेयतयैव प्राणिनां
जीवनमतो जीवितभूतत्वम् । अग्रेरेव जगदुत्पादकतया प्राणदत्त्वं चार्थात्मिदम् ।
उत्तरवाक्यद्वयस्य पूर्ववाक्यद्वयान्तर्गतत्वात्पृथक्त्वेन ग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न । अ-
न्तर्व्यापित्वजीवितभूतत्वयोः सादृश्यप्रयुक्ते न मामानाधिकरण्यम् । यस्य यत्र
यन्नान्तर्भावित्वं तस्य तत्र तत्र जीवितभूतत्वमिति नियमाभावात् । न च बहिः-
सन्धावच्छिन्नत्वेन तयोः मामानाधिकरण्यमिति वाच्यम् । बहिःसन्धावच्छिन्न-
त्वमन्तर्व्याप्तिः । तस्मादपिण्डे न तत्र जीवितभूतत्वम् । अतो बहिःसन्धाव-
च्छिन्नत्वेनापि समानाधिकरणतानियमः कर्तुं न शक्यते । उत्पादकत्वप्राणदत्त्वयोः
सादृश्यनियमाभावात् । कुलालस्य मस्यप्युत्पादकत्वे प्राणदत्त्वं नास्ति । घटस्य
त्पादयतोऽपि कुलालस्य न जीवनदातृत्ववर्त्ताकारित्वं विवादेन । अतिग्रहनोऽयं
विवादः ॥ “ जगतः ” इति पृष्ठी प्राणान्वयात्तु तु दानान्वयात् । अन्यथा “ क-
र्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् ” इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी प्रमज्जेति । ननु जगत
इत्यस्य प्राणान्वये केवलमन्वधाचकत्वेन तस्य नित्यसंप्रदानविवक्षा केन नि-
रास्यते । एवं च संप्रदानान्तरं मृग्यं स्यात् । अथवा जगत्संबन्धिनां प्राणानां
दानं जगत्संप्रदानकमेवेत्यर्थान्मसंप्रदानमिति ॥

जगतः सकलस्यास्य त्वमेकोऽस्त्युपकारकृत् ।

कार्योपपादने तत्र त्वत्तोऽन्यः कः प्रगल्भते ॥ २२ ॥

जगत इति ॥ भो अग्रे । त्वमेक एवास्य सकलस्य जगत उपकारकृदि-
तकृदसि । अत एवास्माकं तत्र कार्योपपादने त्वत्तोऽन्यः ॥ “ अन्यागत- ” इति
पञ्चमी ॥ कः प्रगल्भते ममर्थो भवेत् । न कोऽपीत्यर्थः ॥

अमीषां मुरसंधानां त्वमेकोऽर्थसमर्थने ।

विपत्तिरपि संश्लाघ्योपकारव्रतिनोऽनल ॥ २३ ॥

अमीषामिति ॥ भो अनल । अमीषां मुरसंधानां देवममृशानामस्मदादी-
नामर्थसमर्थने कार्यमाधने विषये त्वमेक एव ममर्थोऽसि ॥ पूर्वविधोऽप्यहं विप-
त्तिः किं करोमीत्याह— विपत्तिरिति ॥ उपकारेषु पराहतेषु व्रतिनो नियमवतः
पुरुषस्य विपत्तिरपि सम्यक्श्लाघ्या भवति । अतो विपत्तोऽपि स्तूयस इति भावः ॥

१ मुरसंधानम् . २ विपत्तोऽपि यद् श्लाघ्योऽपकारवति नो हि सः ; विपत्तोऽपि यद् श्लाघ्यो-
पकारवतिनो हि सा .

संयत्तुपायमुपदिशति—

देवी भागीरथी पूर्वं भक्त्यास्मानिः प्रतोषिता ।

निमज्जतस्तवोदीर्णं तार्यं निर्वपयिष्यति ॥ २४ ॥

देवीनि ॥ पूर्वमस्माभिर्भक्त्या प्रतोषिता भागीरथी देवी निमज्जतः स्नानं कुर्वन्तस्तवोदीर्णमन्युन्वणं तार्यं निर्वपयिष्याति । प्रशमयिष्यतीत्यर्थः ॥

गङ्गा तद्रुच्छ मा कार्षीर्विलम्बं हव्यवाहन ।

कार्येष्ववश्यकार्येषु सिद्धये क्षिप्रकारिता ॥ २५ ॥

गङ्गामिति ॥ भो हव्यवाहन । तत्तस्माद्गङ्गा देवां गच्छ यादृ । विलम्बं मा कार्षीमा कुरु ॥ “ न मालद्यामे ” इत्यडागर्मानपेक्षः ॥ तथाहि । अवश्यकार्येष्ववश्यकर्तव्येषु कार्येषु सिद्धये क्षिप्रकारितानर्त्तमनतम् । उच्यतेति शेषः । तस्यास्त्वया शीघ्रमेव गन्तव्यमिति भावः ॥

ननु शक्तेनापि मया दुर्वासं शैवं तेजो गङ्गा कथं धारिष्यतीत्याशङ्क्याह—

शंभोरम्भोमयी मूर्तिः सैव देवी सुरापगा ।

स्वतः स्मरद्विपो बीजं दुर्धरं धारयिष्यति ॥ २६ ॥

शंभोरिति ॥ भो अम्भे । शंभोरम्भोमयी जलमयी मूर्तिर्देवी सा सुरापगैव गङ्गा दुर्धरं स्मरद्विपो हस्य बीजं तेजस्तस्य आदाय धारयिष्याति । धारिष्यतीत्यर्थः ॥ “ शुक्रं तेजोरेनमी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च ” इत्यमरः ॥

इत्थुदीर्य मुनासीगे विरराम स चानलः ।

तद्विसृष्टस्तमापृच्छय प्रतस्थे स्वर्धुनीमभि ॥ २७ ॥

इतीति ॥ इत्थेवंभुतमुदीर्योक्ता मुनासीर इन्द्रो विरराम । तूष्णीं तस्थान्वित्यर्थः ॥ विररामेति “ व्याहृ पारिभ्यो रमः ” इति परस्मैपदम् ॥ “ वृद्धश्रवाः मुनासीरः ” इत्यमरः ॥ सोऽनलश्चाग्निस्तु तादृशमृष्टेन मुनासीरेण विसृष्टस्यक्तः । गन्तुमनुमत इत्यर्थः । तादृशः सन् । तस्मिन्प्रापृच्छयाहं गच्छामीत्याज्ञायादाय स्वर्धुनीं गङ्गामभि प्रतस्थे प्रस्थितवान् ॥

हिरण्यरेतसा तेन देवी स्वर्गतरेगिणी ।

तीर्णाध्वना प्रपेदे सा निःशेषक्लेशनाशिनी ॥ २८ ॥

हिरण्यरेति ॥ तेन प्रस्थितेन तीर्णाध्वनावगाहितमार्गेण हिरण्यरेतसा वृद्धि-

१ विषादम्. २ अर्थेष्ववश्यकार्येषु सिद्धये क्षिप्रकारिता; तत्र गत्वा च तद्दोषममोचं मुञ्च मुश्चिरम्. ३ आमन्त्र्य. ४ अवतिनाशिनी.

ना निःशेषकेशनाशिनी निःशेषा ये केशाः पञ्च केशास्तेषां नाशिनी । हृत्किदाशि-
नीत्यर्थः । सा प्रसिद्धा स्वर्गतरीणि स्वर्णदी देवी मयेदे माता ॥ कर्मणि लिट् ॥

अथ त्रिभिस्तामेव विविनष्टि—

स्वर्गारोहणनिःश्रेणिर्मोक्षमार्गाधिदेवता ।

उदारदुरितोद्धारहारिणी दुर्गतारणी ॥ २९ ॥

स्वर्गेति ॥ स्वर्गे यदारोहणं तस्य निःश्रेणिः मोक्षानर्पाङ्गः । अस्यां स्नानमा-
श्रेणैव स्वर्गमारोहन्तीत्यर्थः । पुनश्च मोक्षमार्गस्य मुक्तिपथस्याधिदेवता । यां म-
साद्य मुक्तिमाप्नुवन्तीत्यर्थः । पुनश्चोदारणामुच्चैस्तराणां दुर्गतानां पापानामुद्धार-
स्य समूहस्य हारिणी । विनाशिनीत्यर्थः । पुनश्च तरन्त्यनया सा तारणी । दु-
र्गस्य संसाररूपस्य तारणी । संसारार्णवमनया तरन्तीत्यर्थः ॥ “ तारणी ” इति
णिजन्तात्तरतेः “ करणाधिकरणयोश्च ” इति करणे ल्युट् । अतः “ त्रिद्वि-
इति छीप् ॥ “ तारणी ” इति पाठे तार्याति लोकान्मा तारिणी । दुर्गात्तारि-
णी ॥ अत्र णिर्ना कृते “ अच्चेभ्यः— ” इति छीप् ॥

महेश्वरजटाजूटवासिनी पापनाशिनी ।

सैरागान्वयनिर्वाणकारिणी धर्मधारिणी ॥ ३० ॥

महेश्वरेति ॥ पुनश्च महेश्वरस्य जटाजूटं वार्मिनी वामवती । पुनश्च पापना-
शिनी ॥ अत्रापि तारणीवन्त्यवस्था ॥ पुनश्च सैरागस्य विषयात्म्योन्व-
यस्य वंशस्यापि निर्वाणकारिणी मोक्षकारिणी । किं पुनर्विमुक्तानामित्यर्थः ।
धर्मं धारयति धर्मधारिणी । आत्ममन्त्रेण जन्तुर्धर्मवतः कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

विष्णुपादोदकोद्भूता ब्रह्मलोकादुपागता ।

त्रिभिः स्रोतोभिरश्रान्तं पुनाना भुवनत्रयम् ॥ ३१ ॥

विष्णवेति ॥ पुनश्च विष्णुपादोदकाद्भूताः विष्णुपादोदकमेवास्या ज-
न्महेतुरित्यर्थः । विष्णुपादोदकमेवोद्भूतं प्रादुर्भूतं रूपं यस्याः सति वा । पुनश्च ब्र-
ह्मलोकादुपागतेहागता । पुनश्च त्रिभिः स्रोतोभिः प्रवाहेभ्येवत्रयं स्वर्गमुत्पुषाता-
सम्पन्नमश्रान्तं निष्पारिष्रमं यथा प्रवति तथा पुनाना । पार्वतीकुर्वाणेत्यर्थः ॥
अत एव त्रिस्रोता इति नाम दर्शनीत्यर्थः ॥ “ पूज पवने ” । शानच् ।
भाप्रत्ययश्च ॥